

De aanwezigheid van de dood in het leven

Betekenisgeving door middel van materiaal en gebruik van de ruimte op en rondom de stedelijke multifunctionele begraafplaats in Nederland

Door Eva Lakwijk en Wies van Middelkoop

25 juni 2021

Wies van Middelkoop	5971705	l.h.vanmiddelkoop@students.uu.nl
Eva Lakwijk	6535275	e.lakwijk@students.uu.nl

Bachelorproject 2020-2021
Begeleiding door dr. Roos Keja
Universiteit Utrecht

Woordenaantal 23315

Alle afbeeldingen zijn gemaakt door Wies van Middelkoop en Eva Lakwijk gedurende het veldwerk, tenzij anders vermeld. Zo ook de afbeelding op de titelpagina.

Het werd avond.

Het werd avond.

Zijn wij uitgevochten, vroeg een man.

Wij zijn uitgevochten, zei een engel

en hij tilde de man op, hield hem tegen het licht

en zei: je bent doorzichtig, nu.

Laat me maar los, zei de man

en de engel knikte en liet hem los.

De man woei weg

en zij die achterbleven spraken over iets dat zij hoger achtten

dan de liefde, iets zwarts,

ze wisten niet hoe ze het moesten noemen, iets wrangs,

of spraken zij over de dood,

over een varken wroetend onder een dode boom,

of over de zee?

Toon Tellegen

Uit: Kruis en munt, 2000.

Inhoudsopgave

Dankwoord	7
Inleiding	9
Het veldwerk	13
Theoretisch kader	15
<i>De dood in de samenleving, de dood van het individu.....</i>	<i>15</i>
Gedrag en regels rondom de dood en rouw in de westerse samenleving	15
Sociale binding en de dood	16
Na de dood: verbintenis en identiteit	17
<i>Spaces and places of death .....</i>	<i>18</i>
Public vs Private space.....	19
Matter out of place van de dood.....	20
Dirty work	20
Het dode lichaam	21
Agency van het materiële.....	22
Context	24
<i>Gebruik en materiaal van de Nederlandse stedelijke begraafplaats .....</i>	<i>24</i>
Multifunctionaliteit van de hedendaagse stedelijke begraafplaats.....	24
Nederlandse uitvaartcultuur	25
Materialiteit en immaterialiteit op de Nederlandse begraafplaats	26
Empirische hoofdstukken.....	28
<i>Hoofdstuk 1: De gestructureerde begraafplaats in transitie .....</i>	<i>28</i>
Sociale binding op en rondom de begraafplaats	28
De openbare dood door visuele elementen	29
Het draagvlak voor de dood	32
Verbreding en aanpassingen van de begraafplaats	34
Toenemende toegankelijkheid	35
<i>Hoofdstuk 2: Openbare en afgeschermd processen rondom de dood.....</i>	<i>38</i>
De Zeeftafel.....	38
Het werk achter de schermen op de begraafplaats	39
Transitie van achter naar voor de schermen.....	40
Het werk voor de schermen op de begraafplaats	42
<i>Hoofdstuk 3: De mens en/als materiaal.....</i>	<i>44</i>
De aarde en de zee	44
Mens en materiaal, mens als materiaal	45
Mens en/als materiaal: drie processen in werking	46
De ruimtelijkheid van het lichaam	49
De knekelput: een nieuwe fase van afwezigheid	51
<i>Hoofdstuk 4: Aan gene zijde van het graf.....</i>	<i>53</i>

<i>Roodborstje</i>	53
Gefluister in het oor: de aanwezige overledene	54
Samen in de dood	56
Iets of niets	58
<i>De buigzaamheid van het verdriet</i>	60
Hoofdstuk 5: Conclusie	62
Comfortabele dood versus confronterende dood	62
Verpersoonlijking van de dood	64
De eindigheid van de dood.....	65
<i>Discussie</i>	66
<i>Beperkingen van ons onderzoek</i>	66
<i>Beperking in methoden</i>	67
<i>Suggesties voor vervolgonderzoek</i>	67
<i>Toekomst</i>	68
Bibliografie	70

Dankwoord

We willen alle grafdelvers, tuinmannen, voorlopers, nabestaanden, gastvrouwen en –mannen, omwonenden en omwerkenden, de bezoekers en beheerders van de begraafplaatsen bedanken voor het delen van hun tijd, ervaringen en hun perspectieven op het leven en de dood.

We willen graag dr. Roos Keja bedanken voor de begeleiding tijdens het opzetten van ons onderzoek, ons veldwerk en het schrijven van de scriptie.

Een dankwoord aan de overledene die *in de hemel, daarboven, aan de andere kant, ergens of nergens* zijn en veel betekenen voor dit onderzoek.

Bedankt aan onze dierbare familie en vrienden die ons hebben gesteund tijdens ons bachelorproject.

Voor degene die in ons leven zijn en we liefhebben.

Inleiding

Het is een doordeweekse middag. De zon schijnt en het is druk op straat. We lopen door de poort heen en stoppen bij de plattegrond. Op de kaart zien we groene stukken als grasvelden, bomen en struiken met daaromheen vakken van graven. De vogels fluiten ons toe. We besluiten een rondje rechtsom te lopen. Aan onze linkerkant zien we dat de ruimte is ingedeeld in hofjes, afgescheiden van elkaar met lage heggen. Bij sommige ingangen van de hofjes staan bordjes met een bepaalde religie, de ander alleen met een nummer. Het ene hofje met graven is drukker dan die aan de andere kant van de heg. We beelden ons in hoe een van de overleden personen zijn of haar hele leven in een rijtjeshuis heeft gewoond, en ook liever na het leven in een druk straatje begraven zou willen worden. Sommige graven zijn volledig bedekt met standbeelden, bloemen, vazen en meer. Andere zijn meer sober, met bijvoorbeeld een grindbak. Af en toe zien we een graf dat vervallen is, de steen is gebroken en de bloemen groeien door de scheur.

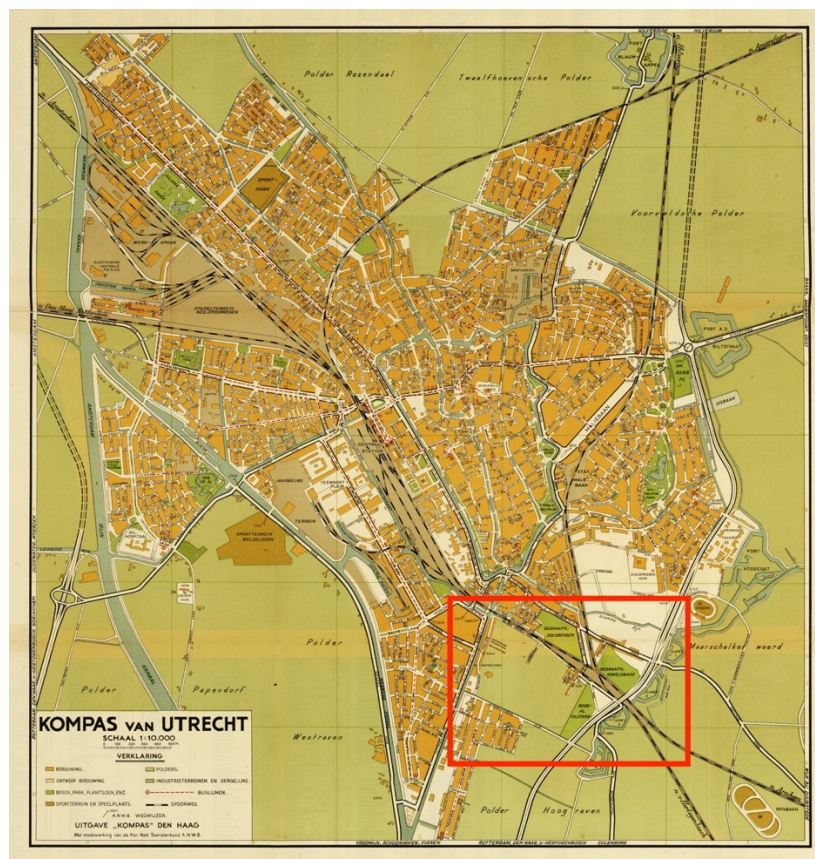
Langs de randen van de begraafplaats is de weg door de struiken heen te zien, ook het geluid van de stad dringt door tot de begraafplaats. Aan de achterkant is het spoor, waar zo nu en dan de tram langs raast. 'Daarbuiten' lijken de mensen in een andere versnelling te staan dan binnen de begraafplaats. Maar als we een tijdje op een bankje zitten, zien we dat er naast de mensen die komen voor een graf, regelmatig mensen langskomen met wandelstokken, of dat ze druk telefonerend door de ruimte heen waden. De begraafplaats wordt gebruikt als doorsteekroute en wandelgebied. Twee ouderen vrouwen komen langs en we horen ze zeggen: 'Nou zullen we die kant op lopen, dan lopen we in de zon.'

De begraafplaats lijkt vanzelfsprekend aanwezig te zijn in de stad. Op weg naar het *Science Park*, waar we studeren, kom je langs een begraafplaats met de tram of fiets. De stad is ook aanwezig in de begraafplaats, door de geluiden en de zichtbare activiteit die door de afscherming heen gezien en gehoord kan worden. De plek intrigeert door de ervaren afscheiding van de dood van het leven en tegelijkertijd door de vanzelfsprekende aanwezigheid van de plek. De begraafplaats kan een plek zijn die niet enkel staat voor de dood, maar kan ook gezien worden als een weerspiegeling van het leven wat buiten de poort van deze ruimte plaatsvindt.

Om te begrijpen welke plek de begraafplaats en de dood tegenwoordig krijgt in onze stedelijke samenleving, zullen we deze eerst in een historische en culturele context plaatsen. Begraafplaatsen lagen vroeger vaak rondom het kerkgebouw. Hierdoor was de dood midden in de stad aanwezig. Zo tussen de 18e en 19e eeuw is er in Europa een trend ontstaan om de doden niet meer in het centrum van de stad te begraven, dit was gemotiveerd door zorgen rondom hygiëne (Hallam en Hockey 2001,17). Waar begraafplaatsen eerst deel waren van het stedelijke leven, werden ze nu gesitueerd aan de periferie van de stad (Rugg 2000, 261; zie ook afbeelding 1.1). De dood werd hiermee letterlijk en figuurlijk gemarginaliseerd in de samenleving.

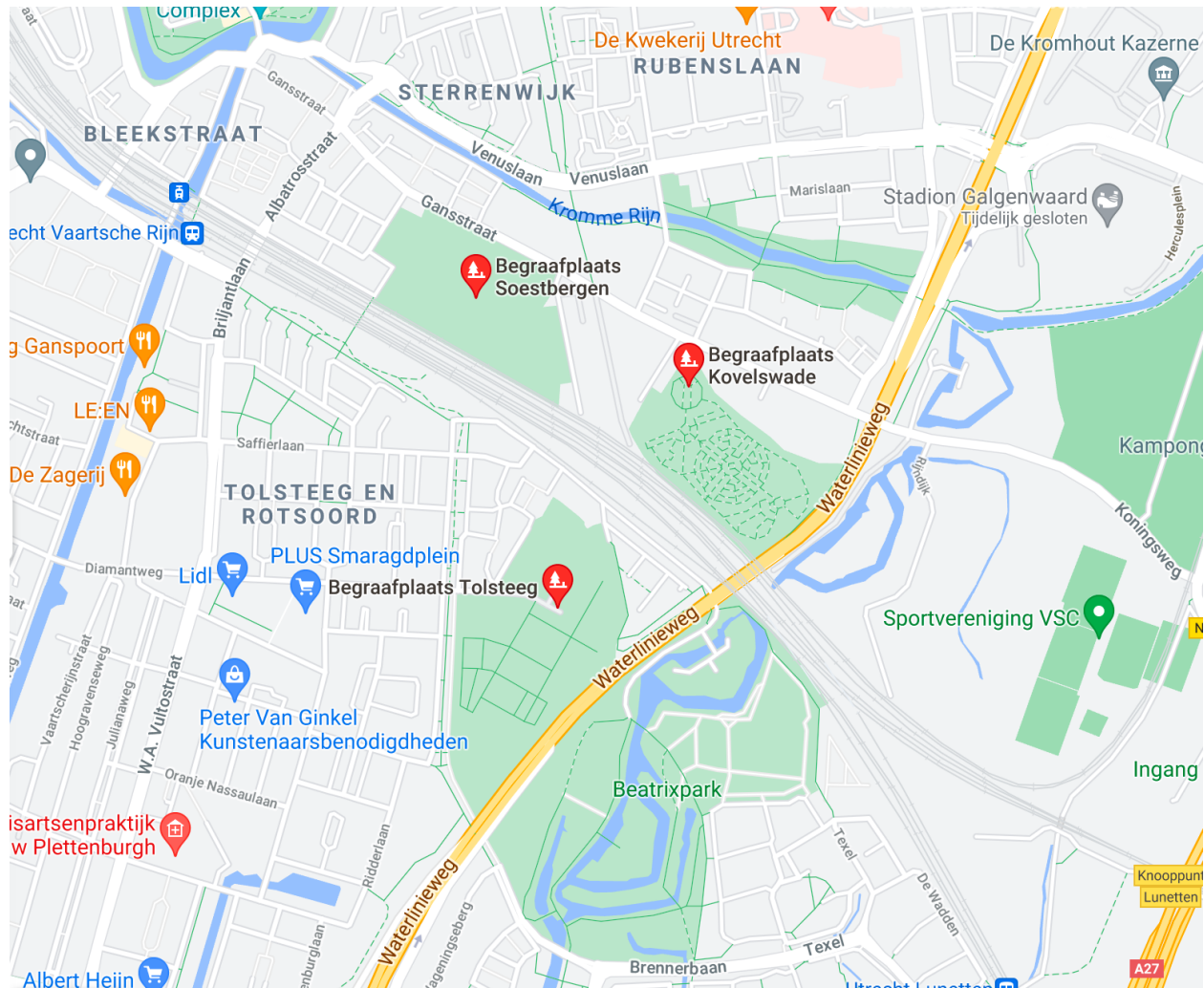
Tijdens ons veldwerk hebben we vaak gezien dat begraafplaatsen langs de ring zijn gesitueerd wat gezien kan worden als een gevolg van deze ontwikkeling. Ook in Nederland zette deze trend door naar aanleiding van de *Wet tot vaststelling van bepalingen omtrent het begraven van lijken, de begraafplaatsen en de begrafenisrechten*¹, de eerste stap naar de *Wet op de Lijkbezorging* die nu gehanteerd wordt. Met de wet uit 1869 verbood de overheid begravingen in het kerkgebouw en schreef een minimale afstand van 50 meter tussen een begraafplaats en gemeentelijk bebouwd gebied (Mathijssen en Venhorst 2019, 105). De nieuwe begraafplaatsen kregen veelal een ruim opgezette structuur, met parkachtige karakteristieken (Mathijssen en Venhorst 2019, 106).

Sinds 1869 is het stedelijk gebied van Nederland vaak erg uitgebreid. Door verstedelijking raakten de gebieden die eerst periferisch waren, nu weer verbonden met de stad. Voor begraafplaatsen had dit als gevolg dat de plek van de dood weer meer verbonden werd met het stedelijk leven (Skår et al. 2018). Veelal zijn begraafplaatsen nu midden in een woonwijk gesitueerd (zie *afbeelding 1.2*).

Afbeelding 1.1 Kaart van Utrecht omstreeks 1950. In het rode kader is Soestbergen, Tolsteeg en Kovelswade te zien. Utrechts Archief. 24 juni 2021.

¹ <https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?coll=boeken&identificer=MMKB02:100000317:00046>

Afbeelding 1.2. Kaart van Utrecht ingezoomd op de gemeentelijke begraafplaatsen Soestbergen, Tolsteeg en Kovelswade te zien, Google Maps. 24 juni 2021. De begraafplaatsen zijn aangegeven als groene vlakken op de kaart.

De parkachtige gebieden zijn nu deel van groengebied van steden. Onder andere hierdoor hebben begraafplaatsen een multifunctioneel karakter gekregen, waarbij een recreatieve functie als wandelgebied niet wordt uitgesloten. Daarnaast hebben begraafplaatsen tegenwoordig vaak meerdere vormen van lijkbezorging, denk bijvoorbeeld aan de aanwezigheid van een crematorium en velden voor as-uitstrooiing.

De letterlijke verandering van de plek van de dood in het stedelijk gebied, roept een aantal vragen op met betrekking tot de figuurlijke plek die de dood inneemt in de samenleving. Dit heeft ons aangezet tot het doen van ons cultureel antropologisch onderzoek. In dit onderzoek focussen wij ons op de processen

van betekenisgeving met betrekking tot de dood, op en rondom multifunctionele begraafplaatsen in stedelijke gebieden in Nederland. Hiervoor hebben we de volgende hoofdvraag opgesteld:

Hoe wordt er door het gebruik van de ruimte en het materiaal op en rondom de multifunctionele stedelijke begraafplaats betekenis gegeven aan de dood?

In deze hoofdvraag zitten twee elementen die ons inzicht kunnen geven met betrekking tot de betekenisgeving van de dood, namelijk het gebruik van de plek en materialen die deel zijn van de ruimte. De verschillende vormen van gebruik van begraafplaatsen is voor ons als antropologen interessant om te onderzoeken omdat het een tastbare ruimte is van waaruit betekenisgeving aan de dood en het transcendente tot uiting kan komen. Door de veranderende stedelijke context rondom begraafplaatsen, kan het gebruik van de ruimte veranderen. Wat dit doet met de betekenisgeving van de begraafplaats als plek van de dood, en hoe de dood überhaupt een plek krijgt in de samenleving wordt daarom bevraagd aan de hand van de volgende deelvraag: *Hoe wordt er vanuit verschillende gebruikers van de multifunctionele begraafplaats betekenis gegeven aan de dood?* Deze invalshoek is onderzocht door Eva. Een ander element van de begraafplaats is de materiële cultuur. De begraafplaats wordt gekenmerkt door de teraardebestelling van dode lichamen en het gedenken van de overledene, vaak aan de hand van een monument. Hoe deze materialen een plek krijgen in het stedelijke gebied en hoe de dood betekenis krijgt door middel van de materialen, wordt onderzocht vanuit de tweede deelvraag: *Welke rol heeft materialiteit in de betekenisgeving van de dood op de multifunctionele ruimte van de begraafplaats?* Dit deel van het onderzoek is uitgevoerd door Wies.

In dit onderzoek willen we inzicht verkrijgen in processen van betekenisgeving die plaatsvinden op en rondom de begraafplaats, door middel van de twee lenzen die hierboven zijn beschreven. De invalshoeken vullen elkaar aan en zijn inherent verbonden aan elkaar. Materiaal wordt gebruikt en het gebruik van de ruimte structureert de aanwezigheid van materiaal. Het onderzoek is complementair. Culturele antropologie als discipline leent zich voor het onderzoek, aangezien vraagstukken rondom betekenisgeving van de dood en het leven inherent verbonden zijn aan de studie van mensen en culturen. Vanuit de antropologie is er al geschreven over de dood als transitie, de rituelen die hiermee gepaard gaan en wordt het beschreven als een cultureel gevarieerd concept (*zie* Van Gennep; Durkheim; Radcliffe-Brown in Metcalf en Huntington 1991). In lijn met de *materiality turn* is de discipline is er ook geschreven over de materialiteit van de dood (*zie* Hockey et al. 2010). Daarnaast houdt de discipline zich bezig met betekenisgeving aan plekken, zo is er ook onderzocht wat de plek van de Nederlandse begraafplaats is (*zie* Mathijssen en Venhorst, 2019). Dit onderzoek heeft als doel een bijdrage te leveren aan de bestudering van de manieren de dood betekenis krijgt in de Nederlandse cultuur. We hopen hier een inzicht in te kunnen

bieden door te kijken hoe we met de dood omgaan op en rondom een concrete plek – de begraafplaats – en wat dit kan zeggen over hoe we als samenleving de dood conceptualiseren.

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden hebben we een literatuurstudie gedaan, wat tevens de basis is geweest voor het veldwerk. De inzichten die we hebben verkregen uit beiden delen zullen geïntegreerd en geëvalueerd worden in de conclusie. De literatuurstudie zal inzicht geven in het discours rondom gedrag en materialiteit van de dood. Als startpunt zullen we beginnen met een inleiding over hoe de dood wordt begrepen in de westerse cultuur, waar de marginalisering van de dood wordt uitgelegd aan de hand van de verminderde aanwezigheid van de dood in de samenleving. Hoe de dood wel aanwezig is en zich uit in de samenleving wordt uitgelegd aan de hand van het concept van *sociale binding*. Nadat de dood is bekeken vanuit de samenleving, wordt er ingezoomd op hoe de dood invloed heeft op de relationele banden tussen de overledene en de nabestaanden. Na deze algemenere benadering van de aanwezigheid van de dood, is het voor ons onderzoek van belang om te bekijken hoe antropologen plaats benaderen, daarom gaan we dieper in op *space* en *place*, het onderscheid tussen *private* en *public space*, en *matter out of place* van Mary Douglas over hoe mensen de wereld opdelen in categorieën. Vanuit deze theorie zullen we twee fenomenen beschrijven die te maken hebben met de begraafplaats en als *matter out of place* kunnen worden gezien: *dirty work* op de begraafplaats, en het dode lichaam als *dirty body*. Afsluitend zal er gekeken worden naar hoe er vanuit de antropologie wordt gekeken naar *agency*. Wie of wat *agency* wordt toegeschreven beïnvloedt hoe we naar de begraafplaats als plek kijken. Na deze theoretische inkadering zullen we het onderzoek contextualiseren. In dit deel bespreken we hoe stedelijke begraafplaatsen al zijn onderzocht als multifunctionele plekken. Vervolgens wordt de uitvaartcultuur van Nederland in kaart gebracht. Afsluitend wordt er uitgelegd waarom het belangrijk is om de begraafplaats te analyseren als een plek waar aanwezigheid en afwezigheid beide invloed hebben op de betekenis van de ruimte.

Het veldwerk

Het antropologische veldwerk hebben wij vooral afzonderlijk en een aantal keer samen verricht in de periode van 8 februari tot en met 16 april 2021. Ons veldwerk heeft plaatsgevonden op begraafplaatsen en stedelijke gebieden in Utrecht, Rotterdam, Amersfoort en Breda. De begraafplaatsen die we hebben onderzocht worden waar dat van belang is bij naam genoemd, maar zijn soms ook verborgen gehouden om de privacy van de informanten zo goed mogelijk te kunnen waarborgen. Door middel van meerdere onderzoeksmethoden te hebben gebruikt hopen wij de betekenisgeving van de sociale fenomenen op de multifunctionele begraafplaats rijkelijk in kaart te brengen. Dit is gedaan aan de hand van een triangulatie van onderzoeksmethoden, waardoor de validiteit en betrouwbaarheid van het onderzoek vergroot wordt (Clark, Foster en Bryman 2019, 13). Tijdens ons veldwerk hebben we gebruik gemaakt van de volgende

kwalitatieve onderzoeksmethoden: participerende observatie, observatie, smalltalk, *hanging out* en interviews. Omdat ons veldwerk grotendeels over de betekenis van plekken gaat en wat dit zegt over de dood, was het afnemen van *walking interviews* voor ons van groot belang. Door over de begraafplaats te lopen terwijl we interviews aflegden konden we samen met de informanten de ruimte ervaren en kon er een interactie ontstaan met de ruimte die onderzocht werd.

De totale onderzoekspopulatie bestaat uit 54 informanten. Bijna elke informant behoorde tot meer dan één onderzoeksgroep. De onderzoeksgroepen zijn: nabestaanden, bezoekers van de begraafplaats, omwonenden en omwerkenden van de begraafplaats, werknemers op en rondom de begraafplaats zoals; grafdelvers, voorlopers, gastvrouwen en gastheren, groenonderhoud, uitvaartondernemers, en beheerders van de begraafplaats. Het bewaren van de privacy van de informanten is één van de ethische dilemma's waar wij rekening mee hebben moeten houden in het onderzoek. Alle namen in de thesis zijn daarom geanonimiseerd en persoonlijke kenmerken die terug kunnen leiden naar de persoon zijn weggelaten uit de omschrijvingen. Daarnaast is er rekening mee gehouden dat de informatie die wij delen geen schade zal toebrengen aan de informanten en/of de personen over wie zij hebben gesproken. De begraafplaats is een plek waar mensen o.a. heen komen voor een uitvaart of dienst, het herdenken van een dierbare, en voor rouwverwerking. Wij zijn ons er zeer bewust van geweest dat dit kwetsbare momenten kunnen zijn voor de aanwezigen op de begraafplaats. Voor ons is het van groot belang geweest om mensen niet tot last te zijn tijdens ons veldwerk op de begraafplaats en hen emotioneel schade toe te brengen. Aan elke informant die heeft bijgedragen aan ons onderzoek is mondelinge consent aangevraagd en hebben we daarmee toestemming gekregen om hun verhalen en belevingen te mogen verwerken in onze scriptie.

Hoewel we de scriptie hebben gebaseerd op de ervaringen die wij hebben mogen meemaken vaak in het gezelschap van onze informanten, zijn wij zelf als onderzoekers en als mensen onderdeel geweest van het veld wat we bestudeerden. Wie wij zijn heeft dan ook zonder meer het veldwerk gekleurd. Beiden hebben we een interesse in het onderwerp door onze persoonlijke redenen. In het onderzoek zijn wij van mening geweest dat het juist waardevol is om deze subjectiviteit te onderzoeken. Door het bewustzijn dat onze eigen blik op de wereld het onderzoek kan kleuren, kan er voorkomen worden dat het onbewust doorsijpelt in het onderzoek en deze blikken als waarheid worden gezien. Door de eigen subjectiviteit te erkennen streven we naar een '*stronger objectivity*' (Harding 1991). Voordat we deze ervaringen uit het veld zullen analyseren in de empirische hoofdstukken, zal eerst de bestaande literatuur geanalyseerd worden in het theoretisch kader.

Theoretisch kader

In dit hoofdstuk wordt ons theoretisch kader uiteengezet. De literatuurstudie is een eerste beantwoording van onze hoofd- en deelvragen. De theorieën die in dit kader beschreven zijn, worden later in de empirische hoofdstukken gebruikt om onze data te onderbouwen en bediscussiëren. Allereerst zullen we ingaan op hoe gedrag rondom de dood geïnterpreteerd kan worden vanuit een antropologisch oogpunt.

De dood in de samenleving, de dood van het individu

Gedrag en regels rondom de dood en rouw in de westerse samenleving - *Eva Lakwijk*

Hoe de dood wordt begrepen, welke gevoelens dit bij ons oproept en hoe er wordt omgegaan met de dood is verbonden aan culturele en historische context (Hockey et al. 2010, 2). Seale (1998, 54) beargumenteert dat de dood in de westerse samenleving heel actief wordt gemanaged. Als we kijken naar gezondheidszorg is er een bepaalde routine van zorg rondom het overlijden wat dit proces als iets bureaucratisch maakt en niet meer als iets “natuurlijks” (Seale 1998; Kastenbaum 2004; Hockey et al. 2010). Het overlijden van een persoon wordt in de moderne westerse samenleving meestal vanuit een klinisch oogpunt benaderd en is ook vaak afgeschermd van de levende samenleving. De dood krijgt daardoor een afgezonderde plek in de maatschappij, vooral door de gezondheidszorg (Hockey et al. 2010, 2). Dit maakt dat de dood weinig aanwezig is in de westerse samenleving waardoor we de realiteit van de dood minder kunnen accepteren en mensen angsten ervaren wanneer het om de dood gaat (Seale 1998; Kastenbaum 2004). Stepputat (2014) stelt dat de angst voor de dood zo groot is in de westerse samenleving omdat de dood voor ons allemaal een gegeven feit is en daarmee de “moeder” is van al onze andere angsten in het leven. Angstgevoelens voor de dood en beelden die daarmee geassocieerd kunnen worden, worden onderdrukt en vermeden op verschillende manieren (Stepputat 2014, 12). Volgens Seale (1998, 54) wordt de aanwezigheid van de dood in onze samenleving daarmee ontkend wat maakt dat er een tekort is aan aandacht en steun voor rouwprocessen die nabestaanden doorgaan wanneer hun dierbare overlijdt. Aansluitend stelt Kastenbaum (2004, 11) dat er een urgentie is om te kunnen realiseren en begrijpen dat de dood aanwezig is in ons leven. Zoals Seale (1998), beargumenteert Van der Pijl (2015) ook dat het begrijpen en accepteren van de aanwezigheid van de dood in de westerse samenleving wordt tegengehouden door het bureaucratische proces, maar stelt daarnaast dat dit rituelen in Nederland verschaalt. Op basis van het onderzoek van Seale (1998), Kastenbaum (2004), Stepputat (2014) en Van der Pijl (2015) over de plek die de dood krijgt in westerse samenlevingen zoals die in Nederland, zouden we kunnen stellen dat er niet een volledig en

toegankelijk “realistisch” beeld is van het eindige leven. We zouden meer aandacht kunnen geven aan het realiseren dat we niet onsterfelijk zijn door de dood een meer zichtbaar onderdeel van ons leven te maken. Want ook Seale (1998) en Kastenbaum (2004) stellen dat veel mensen in de hedendaagse westerse samenleving misschien niet klaar zijn voor de voorgenoemde realisaties omdat de dood medisch en klinisch uitgesteld, ontkend, en opzijgezet wordt. Daardoor heerst er een gedachte dat de dood niet relevant is voor ons leven (Seale 1998). In de volgende paragraaf gaan we dieper in op de aanwezigheid van de dood in de samenleving en de invloed op sociale binding bij het overlijden van een persoon.

Sociale binding en de dood – Eva Lakwijk

Het overlijden van een persoon kan emoties veroorzaken zoals machteloosheid, eenzaamheid, woede, haat, en verdriet. Deze emoties vinden een uitweg in het publieke domein en worden daardoor draaglijker bevonden. Manieren om dit openbaar te maken en samen te dragen kan door het houden van een stille tocht of het creëren van een tijdelijk monument (Margry 2008, 101). Een groot denker die hier ook onderzoek naar heeft gedaan is Durkheim (in Metcalf en Huntington 1991). Hij benadert sociale binding vanuit een grote structuur en richt zich niet alleen op een specifieke rouwende groep, maar de hele samenleving. Durkheim beargumenteert dat het niet alleen belangrijk is om te kijken naar de structuur binnen een rouwende groep, maar dat de structuur van mensen om die groep heen een belangrijke betekenis weergeeft. Durkheim stelt namelijk dat er op die externe groep een morele druk ligt om hun gedrag aan te passen aan de mensen om hen heen die rouwen. Dit zorgt ervoor dat er een gevoel van harmonie en samenhang bewaard wordt binnen de hele structuur van de samenleving. Volgens Durkheim is dit voorbeeld er een die positief bevestigt dat er een vorm van betrokkenheid is bij de ander die lijdt vanuit de externe groep, en dat dit een fenomeen is dat geldt voor de dynamiek in de abstracte grotere samenleving (Metcalf en Huntington 1991, 51).

Volgens Stepputat (2014, 20-21) zorgt het overlijden van een persoon en de verbonden uitvaartrituelen voor een herstructurering van sociale relaties. De dynamieken, structuren en hiërarchieën in een familie en samenleving worden herzien omdat leden van een groep een nieuwe status verkrijgen door het overlijden van een persoon. Stepputat (2014) beschrijft daarom rituelen rondom overlijden als een sociaal fenomeen dat gezien kan worden als iets negatiefs en gevaarlijks omdat de eerder bestaande structuur verstoord wordt. De ‘sociale drama’s’ en interpersoonlijke relaties kunnen tot uiting komen in de publieke ruimte en hebben daarmee invloed op een hele gemeenschap. Aan de andere kant stelt Venbrux et al. (2009, 99) dat het openbaar maken van het overlijden van een bekend of onbekend persoon door middel van een uitvaartstoet, ervoor zorgt dat er meer verbondenheid in een nationale identiteit wordt ervaren. Uitvaartstoeten en jaarlijkse herdenkingsdagen vervullen de behoefte aan een gemeenschapsgevoel

(Venbrux et al. 2009, 99). Op basis van het voorgaande zou je kunnen stellen dat het overlijden van een persoon een verlies is voor de hele samenleving. Het overlijden en het verliezen van een persoon kan gezien worden als een sociaal fenomeen dat mensen dichter bij elkaar brengt. Het overlijden van een persoon en de impact die dit heeft op een kleine groep, wordt draaglijker gemaakt door het delen van de gebeurtenis met een groter deel van de samenleving die steun aan hen toont.

Na de dood: verbintenis en identiteit - *Wies van Middelkoop*

In de vorige twee paragrafen is de dood bekeken vanuit het perspectief van de samenleving. In deze paragraaf zal in worden gegaan op de analyse van de dood vanuit het oogpunt van de overledene, de naasten en de banden die tussen hen bestaan. De dood en het leven kunnen worden gezien als tegenhangers, waarbij het overlijden van een persoon de mens van de ene categorie naar de andere verplaatst. Je leeft óf je bent dood. Dit is vooral te zien in de klinische, biologische kijk op de dood, waarbij de afwezigheid van een hartslag het moment is van overlijden (Hockey et al. 2010, 15). Volgens Hertz (1960 in Wojtkowiak 2012, 18) moeten we de dood echter zien als een proces en niet als een gebeurtenis. Dit komt doordat de grenzen tussen het leven en de dood in de sociale context nooit zwart-wit zijn. Dit wordt duidelijk als we kijken naar de voortdurende banden tussen de overledene en de nabestaanden en de rol die de identiteit - de zelf - van de overleden persoon speelt na de dood.

De dood is uiterst persoonlijk, het is een verlies van jezelf. Zoals in de eerste paragraaf beschreven is, is de dood 'de moeder van alle angsten,' omdat voor iedereen deze angst een realiteit zal worden. Wojtkowiak (2012, 33) stelt, '*Death demarks the boundaries of the self, insofar as death removes your self and nothing else from the world*'. Hierdoor wordt de angst voor de dood een angst om de zelf te verliezen. Dit inzicht verbindt de dood aan individualiteit. Echter, wanneer iemand komt te overlijden wordt dit niet alleen ervaren als een groot verlies van de persoon; ook de onderlinge relaties tussen persoon en nabestaanden staan op het spel, zoals ook is beschreven in de voorgaande paragraaf over de structuur van de samenleving (Stepputat 2014, 20-21). Daardoor is het overlijden van een persoon tevens een verlies van wat er *tussen* de overledene en nabestaanden bestond, zoals Howarth (2000, 130) beargumenteert: '*The death of a significant person, whether loved or hated, results in a loss of self - a self that is inextricably bound up with the deceased*'. Het overlijden van een persoon heeft hierdoor ook een effect op de identiteit van de nabestaande. Bijvoorbeeld, een man verandert na het overlijden van zijn partner in een weduwnaar (Wojtkowiak 2012, 18). Dit laat zien dat de banden tussen de persoon en de overledene blijven bestaan, maar er vindt wel een sociale transitie plaats.

Om ervoor te zorgen dat de fundamentele zelf die verbonden is met de ander niet bedreigd wordt, stelt Howarth (2000, 131) dat nabestaanden de relatie met de overledene in stand houden door middel van

innerlijke representaties van de persoon. De instandhouding van de innerlijke representaties gebeurt volgens Howarth (2000) door het over de overledene te hebben met anderen, de verjaardag te blijven vieren of de materiële aanwezigheid van iemand te behouden in het huis, bijvoorbeeld door iemands kleren te bewaren. Wojtkowiak (2012, 34) legt de focus meer op de instandhouding van interactie met de overledene. Zo behoudt iemand de relatie bijvoorbeeld door iemands wensen te vervullen, iemand te vereren of met de overledene te communiceren door middel van een medium of in gebed. Sørensen (2010, 115) trekt de conclusie, dat het idee van voortdurende relaties tussen individuen een belangrijk contrasterend perspectief biedt tegenover het idee dat nabestaanden hun rouw op een gegeven moment moeten overkomen om door te gaan met het leven. Door de dood niet te zien als een verbreking van banden, maar als een proces waarin voortdurende relationele banden en veranderende expressies van identiteit bestaan, kan er nieuw perspectief worden geboden op de betekenisgeving van en na de dood. Dit kan volgens Young en Light (2016, 61) door deze processen te volgen in *spaces*, waar de voortdurende relationele banden met de doden worden onderhouden. Doordat deze banden dynamisch zijn, volgens Howarth (2000) door het veranderende levens narratief van de nabestaande, creëert dit relationele *spaces* waarin de grenzen tussen leven en dood vager worden. Twee *spaces* waar de voortdurende relaties tussen de levenden en de doden onderzocht kunnen worden zijn het dode lichaam en de begraafplaats.

Spaces and places of death – Eva Lakwijk en Wies van Middelkoop

Het ordenen van *space* in categorieën - zoals begraafplaats, werkplek, thuis, park - gaat gepaard met het idee dat bepaalde ‘dingen’ behoren tot bepaalde *space* (Hockey et al. 2010, 3). *Place* is een positie van waaruit het ruimtelijke landschap van *space* waargenomen kan worden (Silverman 2008, 3). In die zin is *place* een raamwerk van waaruit *space* betekenis krijgt. *Space* wordt *place* door de toebedeling van bepaalde betekenis en herinneringen aan het ruimtelijke landschap, door middel van ‘*het benoemen van een plek, het plaatsvinden van lokale activiteiten en conflicten, het toebedelen van een verhaal, affectieve ervaringen van de space, en andere vormen van betekenisgeving en herinneringen*’ (Aucoin 2017, 396). Dit zijn *place-making* praktijken.

Betekenisgeving kan worden gecreëerd door een individu, een groep, een samenleving of zelfs meerdere samenlevingen (Silverman 2008, 3; Aucoin 2017, 396). Dit maakt *place* multilokaal en multivocaal, aangezien de plek door de verschillende entiteiten anders geïnterpreteerd wordt en deze interpretaties geuit worden in verschillende narratieven van *place-making* (Aucoin 2017, 397). Hierdoor zijn *place* en *space* altijd “*in that flow of becoming*” (Raffles 2002, geciteerd in Aucoin 2017, 397), aangezien verschillende interpretaties naast elkaar kunnen bestaan en elkaar tegen kunnen spreken. Dit

maakt dat *space*, hoewel vaak ervaren als een afgezonderde ruimte waarbij de ruimtelijke en abstracte grenzen bekend zijn, vatbaar is voor verschillende interpretaties door middel van *place-making* praktijken. Wat de grenzen van deze categorieën van *place* zijn, is hierdoor geen vaststaand geclassificeerd systeem. Dit kan leiden tot verschillende ervaringen rondom gepast gedrag en gepaste materialiteit in de ruimte. Om deze reden kan er bevestigd worden hoe de begraafplaats ingedeeld zou moeten worden. Hoe men gebruik maakt van, bijdraagt aan en gestructureerd wordt door de *space* van de begraafplaats moet daarom begrepen worden aan de hand van de begraafplaats als een sociocultureel-materieel construct.

Public vs Private space – Eva Lakwijk

Zoals hierboven de concepten *space* en *place* geïntroduceerd zijn, wordt er in deze alinea dieper ingegaan op de manier waarop *space* onderscheiden kan worden in *private* en *public space*. Madanipour (2005, 202) omschrijft het grootste verschil wat er gemaakt kan worden tussen *private* en *public*, als het onderscheid tussen de menselijke innerlijke ruimte en de ruimte in de buitenwereld. Het meest *private* wat er is, is de ruimte in de geest waar dingen echt verborgen gehouden kunnen zijn. Een *private space* wordt door Madanipour (2005) gedefinieerd als een plek die van een individu is, gemanaged en exclusief gebruikt mag worden door die persoon. Die *space* wordt gevormd door *place-making practices* (Aucoin 2017, 396) en creëert daarmee een gevoel van *belonging* en territoriaal gedrag over die ruimte. *Public space* krijgt een betekenis die de individuele controle overstijgt, en meer gericht is op de multifunctionaliteit van de ruimte waarin *private* en *public* samen komen en er in het gebruik door verschillende personen een functionele en symbolische overlapping is (Madanipour 2005, 204). Een begraafplaats in een stad kan worden gedefinieerd als *public space* omdat deze ruimte gemanaged en voorzien wordt door overheidsinstanties zoals de gemeente. Vanuit overheidsinstanties worden de gebruikers als een geheel benadert en daarmee heeft de plek voornamelijk als doel om te dienen voor een hele gemeenschap (Madanipour 2005, 204) en niet alleen een specifieke groep, zoals de rouwende personen. Het samenkomen van *public* en *private* in ruimtes in een stad, kan zorgen voor conflict en druk omdat het innerlijke zich bevindt in een ruimte die publiek is. In het boek *'Dramaturgie van het dagelijkse leven'* beschrijft Goffman (1982) hoe we in het dagelijkse leven in verschillende sociale situaties een masker opzetten. Volgens Goffman (1982) sturen we het innerlijke conflict op individueel en groepsniveau, door een masker op te zetten en een performance op te voeren. Een masker staat symbool voor de grens die er tussen het *private* en *public* bestaat en deze twee van elkaar afschermt. In de stad bevinden we ons vaak in openbare ruimtes, en leven we daarom een publiek leven. Goffman (1982) refereert naar de stad als een podium waarop we onze maskers tonen, met elkaar vergelijken en hervormen. Op begraafplaatsen zijn er naast de inwoners van de stad ook werknemers aanwezig die tijdens hun aanwezigheid een masker opzetten. De begraafplaats kan gezien worden als een plek waar

persoonlijke emoties tot uiting komen in een publieke ruimte. Hierdoor positioneren werknemers zich in die ruimte door een emotioneel neutraal masker op te zetten (Jordan et al. 2018, 704). De neutraliteit van hun maskers sluit hun persoonlijke emoties af van de publieke ruimte waarin ze werkzaam zijn, zodat er ruimte wordt gecreëerd voor professionaliteit om de emotionele en rouwende persoon in de *public space* te ondersteunen (Jordan et al. 2018). De manoeuvres die de bezoekers en de werknemers maken rondom de rouwende persoon op de begraafplaats, zorgen ervoor dat “gepaste” gedragsnormen in stand worden gehouden. De manier waarop gedrag, handelingen, en materiaal anderzijds buiten de structuur van de begraafplaats gecategoriseerd worden zal in de volgende alinea aan bod komen.

Matter out of place van de dood – Eva Lakwijk en Wies van Middelkoop

Mary Douglas (1966) beargumenteert in haar boek *‘Purity and Danger’*, dat mensen de wereld begrijpelijk maken door het in te delen in een geclassificeerd systeem. Wanneer mensen, dingen, plekken of ideeën deze grenzen overschrijden wordt dit volgens Douglas *matter out of place* (Douglas 1966). Door middel van dit concept beschrijft Douglas juist dat wat zich niet binnen de grenzen van de categorieën bevindt, en hierdoor tot taboe worden gemaakt. Een overschrijding van het systeem wordt als iets gevaarlijks ervaren. De overschrijding zorgt namelijk voor een potentiële vervuiling van het stabiele systeem van classificaties. Dit betekent dat normafwijkend gedrag vaak niet daadwerkelijk gevaarlijk of ‘vies’ is, zoals zij uitlegt met de notie van *‘dirt’*. Eerder is het aanduiding van een overtreding van het cultureel geclassificeerde systeem. Twee manieren waarop *matter out of place* gebruikt kan worden in het kader van de dood en de begraafplaats, is door te kijken naar de manier waarop het werken op de begraafplaats wordt gezien als *dirty work* en door het dode lichaam, *dirty body*, te zien als een grensoverschrijdend object.

Dirty work – Eva Lakwijk

Het doen van *dirty work* zorgt voor een fysieke, sociale en morele besmetting omdat het werk aspecten bevat die als gevaarlijk en vies worden gezien zoals de dood (McMurray en Ward 2014, 1124). McMurray en Ward (2014) stellen dat de voorgenoemde kijk op besmettelijkheid van werk steeds meer bevraagd wordt door de toenemende interesse in de manier waarop er wordt omgegaan met emoties in het besmettelijke werk. Besmettelijk werk is vaak werk dat emotionele impact heeft op de werknemer en confronterend kan zijn omdat het te maken heeft met leven veranderende processen zoals geboorte, dood of scheiding (McMurray en Ward 2014, 1124). De emotionele beladenheid maakt dat buitenstaanders dit werk categoriseren als gevaarlijk omdat de werkzaamheden niet overeenkomen met hun wereldbeeld en daarmee grenzen overschrijdt. McMurray en Ward (2014, 1125) beargumenteren daarom dat het bij categorisering

van besmettelijk werk vooral om de *emotional dirt* gaat. Aan de andere kant is er een mate van respect en dankbaarheid richting de *dirty workers*, omdat het werk wat ze doen wel door iemand gedaan moet worden en zij zich “opofferen” om de emoties van anderen rondom de dood te ondergaan (Jordan et al. 2018, 701). Daarnaast ondervonden Mathijssen en Venhorst (2019, 51) dat er een transitie gaande is in de manier waarop er naar werknemers wordt gekeken die op en rondom begraafplaatsen werken omdat er steeds meer vrouwen werkzaam zijn in de branche. Bepaalde sociaal-cultureel geconstrueerde vrouwelijke eigenschappen volgens McMurray en Ward (2014) die bijdragen aan het werk zijn het uitstralen van warmte, empathie en zorg waardoor het werk wat zij doen, minder snel als *dirty* ervaren wordt. Het emotionele aspect wat meer wordt uitgedragen door onder andere de vrouwelijke werknemers legt een ander taboe bloot. Volgens Jordan et al. (2018) zit er een tegenstelling in het doen van *death work* omdat het emotioneel zwaarbeladen werk betreft waarbij de werknemer persoonlijk geraakt kan worden, maar er ook commerciële aspecten aan begrafenisonderneming zit waarbij juist emotie losgelaten moet worden. Dit veroorzaakt weer een andere vorm van *dirt* omdat het overlijden en het dode lichaam vercommercialiseerd wordt door de zakelijke houding die de werknemer aan de andere kant moet aannemen. Deel van het werk op de begraafplaats heeft te maken met dode lichamen. In de volgende alinea zal er verder doorgedaan worden over de manier waarop het dode lichaam benadert kan worden in relatie tot de levende persoon.

Het dode lichaam - Wies van Middelkoop

Zoals eerder besproken is het dode lichaam een *space* waarin de grenzen tussen het leven en de dood overschreden worden. De voortdurende relationele banden tussen de overledene en de nabestaanden worden zichtbaar in hoe er met het dode lichaam wordt omgegaan. Janssen en Verheggen (1997) stellen dat het levende lichaam het enige symbool is dat naar zichzelf verwijst, terwijl het dode lichaam naar de persoon refereert die *was* (in Wojtkowiak 2012, 83). Vanaf het moment van het overlijden verandert het subject lichaam van de persoon die we ooit kenden in het object lichaam: het lichaam dat we ‘hebben’ (Hockey et al. 2010, 15).

Het levende lichaam wordt vaak gezien als de *space* van identiteit en sociale interactie (Butler 1990 in Young en Light 2016, 66), wat voor het dode lichaam niet vanzelfsprekend geldt. Hoewel het lichaam dus een verandering doormaakt na het overlijden, draagt het dode lichaam een bepaalde dubbelzinnigheid met zich mee. Enerzijds is het een materiële entiteit: het lichaam wordt ook wel gezien als de puurste vorm van de *materiële zelf* (James 1891 in Wojtkowiak 2012, 38). Tegelijkertijd is het gestorven lichaam nog een duidelijke representatie van de persoon met een geschiedenis en identiteit (Young en Light 2016, 67). Hierdoor is het dode lichaam een grensoverschrijdend object, het lichaam kan niet goed in een categorie geplaatst worden en wordt hierdoor *matter out of place*. Volgens Komaromy (2010, 55), moet het lichaam

door management teruggeplaatst worden in een categorie. Hockey et al. (2010, 15) stellen dat dit gebeurt door de overledene te verhullen na de dood. En door *othering*, er wordt een conceptuele afstand gecreëerd tussen het levende lichaam en het gestorven lichaam door het als een inherent andere entiteit te zien: de Ultieme Ander (Hockey et al. 2010, 13; zie ook Young and Light 2016, 68). Vanuit de antropologie kunnen rituelen na de dood, zoals het plaatsen in de kist, dus gezien worden als een proces waarin het dode lichaam een plek moet krijgen, omdat het lichaam van levend naar dood wordt verplaatst. Dit kan duiden op een bepaalde dubbelzinnigheid waarin het lichaam aan de ene kant als materiele entiteit wordt gezien, maar het lichaam ook nog een duidelijke representatie is van de persoon met een identiteit. Het is daarom belangrijk om het lichaam te onderzoeken als een *space* van doorgaande relaties én als een materiaal waar, zoals Mathijssen (2017, 34) zegt: “*iets mee moet gebeuren*”.

Om het dode lichaam te begrijpen als dit dubbelzinnige object, is het begrip *bundling* van Keane (2003) zinvol om te gebruiken om te kijken naar het dode lichaam op de begraafplaats. *Bundling* erkent dat er meerdere eigenschappen aanwezig kunnen zijn in één object, waarbij de eigenschappen anders tot uiting komen afhankelijk van de context (Keane 2003, 414). Hierdoor hoeft er geen eenduidige positie ingenomen te worden of het lichaam enkel een materie is of ook nog verbonden is met de identiteit van de persoon die was. Er kan erkend worden dat het lichaam beide eigenschappen met zich meedraagt. Vanuit een antropologisch perspectief en in het kader van dit onderzoek is het zinvol om niet te bevragen *wat* het dode lichaam is, maar *hoe* het lichaam afhankelijk van de context constant wordt gevormd tot ‘*persons or things, subject or objects, meanings or matter*’ (Krpmotich, Fontein en Harries 2010, 372). Hierdoor kunnen we namelijk bevragen hoe sociale relaties middels materialen gevormd en geuit kunnen worden. Daarom zal er in de context ingegaan worden op de actieve mobilisatie van het afwezig maken van het dode lichaam op de begraafplaats en de zichtbare aanwezigheid van andere materialen op de begraafplaats. Voordat dit besproken wordt zal eerst het begrip van *agency* besproken en toegepast worden op het materiële.

Agency van het materiële - Wies van Middelkoop

Agency wordt meestal gezien als de capaciteit tot menselijk handelen. De ontwikkeling van *Actor-Network Theory* (ANT) door Bruno Latour (1993) laat het onderscheid tussen het menselijk en het niet-menselijk echter achterwege (in Hockey et al. 2010, 11). In ANT wordt het concept van *agency* gebruikt om uit te leggen dat de capaciteit tot handelen en de daarmee gevormde effecten ontstaan in een netwerk van mensen en niet-mensen: dieren, planten, levenloze objecten, het weer en andere omgevingsfactoren. Vanuit dit oogpunt wordt betekenis niet enkel gevormd door menselijke interpretatie, maar door de relatie die de mens heeft met zijn omgeving.

Het idee dat materialiteit op zichzelf staand *agency* heeft is in de literatuur tevens geen algemeen geaccepteerd perspectief. Zo beargumenteert Gell (1998), dat zowel mensen als niet-mensen *agency* hebben, maar dat er hiertussen een distinctie moet worden gemaakt in primaire en secundaire *agency* (In Hockey et al. 2010, 9). *Agency* wordt vanuit zijn interpretatie niet begrepen aan de hand van de effecten van het handelen, maar de intentionaliteit van het handelen. Materialiteit kan vanuit Gell's standpunt secundaire *agency* bezitten wanneer de materialiteit een extensie is van de mens. Dit standpunt wijst *agency* dus enkel toe aan materialiteit dat is geconstrueerd of geconceptualiseerd door de mens. De *agency* van de mens wordt overgenomen door het object. Het object wordt hierdoor een extensie van de mens. Waar Latour *agency* expliciet uitbreidt tot het rijk van de niet-mensen, brengt Gell *agency* terug tot een mensgerichte interpretatie van het begrip. Wat nog niet beschreven is in Gell's en Latour's beschrijving van *agency* is hoe afwezigheid invloed kan hebben op de beleving van de begraafplaats. Dit zal verder naar voren komen in de Context, waar we daarnaast specifiek ingaan de veranderende positie van de begraafplaats in de stedelijke ruimte als multifunctionele plek en de Nederlandse uitvaartcultuur.

Context

Gebruik en materiaal van de Nederlandse stedelijke begraafplaats

In dit hoofdstuk zullen we context specifieke literatuur uiteenzetten. Zoals in de inleiding is beschreven hebben stedelijke begraafplaatsen vaak een multifunctioneel karakter. Dit laat een veranderende houding richting de plek van de dood zien. In de context wordt dit aan de hand van bestaande literatuur over hedendaagse stedelijke begraafplaatsen in Europa omschreven. Om de veranderende houding richting de dood nog meer te contextualiseren, zal er daarna specifiek worden ingegaan op onderzoeken die de uitvaartcultuur van Nederland omschrijven. Tenslotte wordt er omschreven hoe door middel van materialiteit het afwezige weer aanwezig wordt gemaakt op de Nederlandse begraafplaats.

Multifunctionaliteit van de hedendaagse stedelijke begraafplaats – Eva Lakwijk

Het huidige onderzoek heeft plaatsgevonden op stedelijke, multifunctionele begraafplaatsen in Nederland. De begraafplaatsen in Nederland kunnen onderscheiden worden in twee categorieën: gemeentelijke- en bijzondere begraafplaatsen (Mathijssen en Venhorst 2019, 107). Als voornaamste doel moet de gemeentelijke begraafplaats moeten kunnen voorzien in de begraaf- [en crematie] wensen van de diverse samenleving (Mathijssen en Venhorst 2019, 111). Daarnaast moeten de gemeentelijke begraafplaatsen de ruimtes goed onderhouden en beheren (Gemeente Rotterdam, Begroting 2021)²: *“Beheer en onderhoud van de gedenkparken en het cultureel erfgoed door middel van opstellen van een meerjarenonderhoudsplan c.q. jaarplan en het verrichten van het planmatig-, periodiek-, storings- en dagelijks- onderhoud.”* Hieruit blijkt dat de gemeentelijke begraafplaatsen in Rotterdam zich o.a. richten op de natuur- en parkelementen van de begraafplaats die bijdragen aan de bezoekerservaring, als niet-rouwende en rouwende persoon. Swensen en Skår (2019, 333) stellen ook dat de stedelijke begraafplaatsen die zij onderzocht hebben in Noorwegen, veel meer functies dienen dan alleen het bieden van een plek om overledenen te begraven en dood van leven te begrenzen. De activiteiten die daarnaast kunnen plaatsvinden op een begraafplaats moeten alsnog wel “gepast” zijn voor de functies die een begraafplaats heeft (Swensen en Skår 2019, 344). Gepast gedrag wordt omschreven als rustige en kalme activiteiten zoals wandelen over de paden of ergens op een bankje zitten. Zoals ook omschreven wordt in het huishoudelijke reglement van de Gemeente Rotterdam (2014); *‘Het is*

---

² <https://www.watdoetdegemeente.rotterdam.nl/begroting2021/programmas/beheer-van-de-stad/begraafplaatsen-en-cremat/>

verboden op de begraafplaatsen of het crematoriumcomplex huisdieren uit te laten, te recreëren, in vijvers of singels te vissen of vuilnis achter te laten anders dan in de daarvoor bestemde bakken.'

Skår et al. (2018) stelt dat activiteiten op begraafplaats in harmonie uitgevoerd moeten kunnen worden met de omgeving. De rouwende persoon komt voornamelijk naar de begraafplaats om de overleden dierbare te herdenken en om gevoel en ervaringen te uiten (Francis et al. 2000, 43). Woodthorpe (2010, 125) ondervindt in haar onderzoek naar begraafplaatsen dat de bezoekers aan de ene kant verwachtingen kunnen hebben dat een begraafplaats een ruimte biedt voor stilte, rust en spirituele ervaringen die niet per se met rouw verbonden hoeven te zijn. Hoewel aan de andere kant, de niet-rouwende bezoekers ervaren dat een begraafplaats een ruimte is die het belang en de uiting van gevoel van rouwende mensen vooropstelt waardoor de andere bezoekers zich moeten aanpassen. Francis et al. (2000, 44) stellen dat er naast deze sociale verwachtingen er een spirituele reden is voor de ruimte die de rouwende persoon en de dood in kan nemen in de ruimte; het geloof dat de doden de bezoekers kunnen zien of horen. De aanwezigheid van de doden op bijna in-actieve begraafplaatsen maakt dat deze plek door bezoekers nog steeds niet volledig ervaren wordt als park (Francis et al. 2000, 39). Hieruit zouden we kunnen concluderen dat de multifunctionele ruimte als begraafplaats ervaren kan worden mede door opgestelde regels en het aanzicht van grafmonumenten. Deze elementen maken de bezoeker bewust van de activiteiten die plaatsvinden in relatie tot de dood. Het belang van de nabestaanden en de functies zoals begraven, rouwen en herdenken worden door de aanwezigheid van visuele elementen die de dood representeren, vooropgesteld.

Nederlandse uitvaartcultuur – Eva Lakwijk

Nederland is een van de meest gesecculariseerde landen ter wereld (Venbrux et al. 2009). Dit maakt dat er meer ruimte komt voor eigen inbreng rondom rituelen en vormgeving van uitvaarten (Venbrux et al. 2009, 97). Meer dan twee-derde van de Nederlanders heeft een uitvaartverzekering en is daarmee gedekt voor de basiskosten van een uitvaart (Mathijssen, 2017). Een basispakket voor uitvaarten is bij verschillende verzekeringsmaatschappijen overeenkomend. De laatste twee decennia zijn processen rondom de dood steeds informeler geworden en zijn het de nabestaanden die meer controle kregen over het regelen van de uitvaart en proces van overlijden. Venbrux et al. (2009, 98) stelt in tegenstelling tot eerder genoemde argumenten van Van der Pijl (2015) dat Nederlandse uitvaartrituelen daardoor persoonlijker worden, en dat uitvaartondernemers het belangrijker vinden dat er een persoonlijke keuze gemaakt kan worden, dan dat er wordt vastgehouden aan eerder bestaande tradities rondom de dood. Laderman (in Venbrux et al. 2009) beschrijft dat nabestaanden vaker kiezen voor een uitvaart met een expressieve vorm die daarmee het leven vertoont van de overledene. Nieuwe vormen van ritualisering van de dood trekken meer aandacht in het nieuws, wat maakt dat daardoor de dood meer openbaar wordt gemaakt, maar ook dat anderen weer

geïnspireerd raken om eigen controle, regie en inbreng te hebben in uitvaarten en processen rondom de dood (Venbrux et al. 2009, 99). Processen rondom het aanwezig maken van het afwezig gemaakt lichaam tijdens en na uitvaartrituelen, zal in het volgende stuk verder omschreven worden.

Materialiteit en immaterialiteit op de Nederlandse begraafplaats – Wies van Middelkoop

De begraafplaats is de plek voor de teraardebestelling van dode lichamen. In de Wet op de Lijkbezorging staat: *'Begraving geschiedt op de begraafplaats'* (Artikel 23), en: *'Een begraafplaats houdt op op dit te zijn, indien de grond die bestemming heeft verloren en zich daarin geen graf bevindt.'* (Artikel 47). De conceptualisatie van de begraafplaats is hierdoor inherent verbonden aan het aanwezig zijn van begraven dode lichamen. Daarnaast wordt de begraafplaats gekenmerkt door materialiteit in de vorm van gedenktekens die verwijzen naar de afwezige persoon. Op de begraafplaats wordt deze verbinding zichtbaar. Hoe we met het dode lichaam omgaan kan ons volgens Davies (2006 in Wojtkowiak 2010, 84) iets zeggen over hoe de levenden zich nog verbonden voelen met doden. Hetherington (2004) beargumenteert in zijn artikel *'Secondhandedness: consumption, disposal and absent presence'*, een soortgelijk standpunt vanuit het proces van verwijdering. Hij stelt dat de afwezigheid invloed kan hebben op de socioculturele-materiële wereld, daarom moet afwezigheid niet als een passief begrip worden gezien, maar als een actieve mobilisatie van het afwezige (Hetherington 2004, 168).

In het boek *An Anthropology of Absence* van Bille, Hastrup en Sørensen (2010) leggen afwezigheid uit door afwezigheid niet te benaderen als het antoniem van aanwezigheid, maar zeggen dat afwezigheid enkel betekenis krijgt in verband met aanwezigheid. *'[Thus], phenomena may have a powerful presence in people's lives precisely because of their absence; a paradox that we refer to as "the presence of absence"'* (Bille, Hastrup en Sørensen 2010, 4). Afwezigheid is een werkelijke ervaring die invloed heeft op het leven en wordt gezien als *de confrontatie met het incomplete* (Bille, Hastrup en Sørensen 2010, 21). Als we de uitleg van Bille, Hastrup en Sørensen gebruiken voor de dualiteit van af- en aanwezigheid, is het dode lichaam confronterend omdat het niet meer als compleet wordt ervaren.

Materialiteit op het graf zorgt voor een duidelijke markering van het afwezige, waardoor het afwezige aanwezig wordt gemaakt (Woodthorpe 2010, 122; Bleyen 2010, 75). Tegelijkertijd is het een plek waar men naartoe kan komen om de afwezigheid van de overledene te ervaren. Zo wordt er gesteld dat men een graf onderhoudt en ziet als een tuin die aandacht nodig heeft, om zo te blijven zorgen voor de overledene (Francis, Kellaher en Neophytou 2005, 4; Woodthorpe 2010, 129). Of de overledene wordt nog betrokken in het leven door stil te staan bij bepaalde gebeurtenissen, zoals verjaar- en sterfdagen (Bleyen 2010, 77; Woodthorpe 2010, 128; Woodthorpe en Meyer 2017, 11). Materialiteit kan ook juist eindigheid representeren, door de geboorte- en sterftedatum te graferen (Rugg 2000, 261), of door knuffels te leggen

op een kindergraf. Gedenktekens verwijzen vaak naar persoonlijke kenmerken van de persoon die daar is begraven. Woodthorpe en Meyer (2017, 12) zeggen dat deze objecten symbool komen te staan voor de persoon.

Hoe de afwezigheid van het lichaam en het weer aanwezig maken ervan door middel van materiaal, ervaren wordt op de begraafplaats wordt verder besproken in de empirische hoofdstukken. Daarin worden de materialen van de dood - in dit geval het lichaam en materialen die in het teken staan van gedenken – gevolgd, om te kijken hoe mensen hier betekenis aan geven. In het kader van de verwijdering van dode lichamen en het actief afwezig maken van dit materiaal, en het aanwezig maken van deze afwezigheid door middel van materiaal, moet er gekeken worden hoe dit wordt gedaan. Want, “*Social relations are performed not only around what is there but sometimes also around the presence of what is not*” (Hetherington 2004, 159).

Hoe deze bevindingen zich over de multifunctionele begraafplaats, de persoonlijke uitvaart en de *agency* van het afwezige zich verhouden tot de ervaringen die wij hebben opgedaan door middel van kwalitatief onderzoek op stedelijke begraafplaatsen in Nederland zal nu worden besproken in het volgende deel van de scriptie: Empirische hoofdstukken.

Empirische hoofdstukken

Hoofdstuk 1: De gestructureerde begraafplaats in transitie

Eva Lakwijk

Afbeelding 2. Het uitzicht van de woonwijk op een begraafplaats. Foto door Eva Lakwijk

Sociale binding op en rondom de begraafplaats

De multifunctionele begraafplaats kan in de stad op verschillende manieren in gebruik genomen worden zoals in de context aan de hand van eerdere onderzoeken aan bod kwam. De deelvraag waar dit empirische hoofdstuk op in gaat is: *Welke invloed heeft de begraafplaats op sociale binding in de samenleving van de stad?* De transitie die plaatsvindt in gebruiksvormen en functies van de begraafplaats gericht op het individu, heeft ook invloed op macroniveau. Een aantal functies van de begraafplaats worden geanalyseerd aan de hand van veldwerksituaties en afgenomen interviews. Een van de functies waar in dit empirische hoofdstuk

op in wordt gegaan is sociale binding en het verbreden van het sociale draagvlak van de dood. Er zijn verschillende sociale relaties op en rondom de begraafplaats die bijdragen aan het draaglijker maken van de dood; tussen nabestaanden, tussen de wijk en de begraafplaats, tussen personeel en nabestaanden, nabestaanden en wijkgenoten. Dit hoofdstuk gaat vooral in op het perspectief van de bezoeker, de nabestaande, en de beheerders van de begraafplaatsen.

De openbare dood door visuele elementen

Tijdens mijn veldwerkperiode heb ik veel gewandeld en gefietst door de wijken waar de begraafplaatsen gesitueerd waren. Wanneer ik zelf door de wijk wandelde probeerde ik vanuit mijn rol als onderzoeker, en soms als bezoeker, de ruimte rondom de begraafplaats te ervaren. Begraafplaatsen zijn gescheiden van de ruimte in de wijk eromheen door een hek of struiken (*zie afbeelding 2*). Veel van de ruimtes in wijken zijn enerzijds *public* of *private*, maar kunnen elkaar overlappen, of zelfs conflicteren in functie en betekenis (Madanipour 2005, 204). In een van de stedelijke gebieden waar ik onderzoek heb gedaan, viel het mij op dat er een islamitische basisschool naast de Rooms-katholieke begraafplaats stond. In het gebruik van de basisschool, zijn er geen klaslokalen die uitkijken op de begraafplaats, maar wel een aantal docentenkamers. De gekleurde ramen (*zie afbeelding 3*) bevinden zich in de trappengang van de school die de verschillende verdiepingen verbindt. De ruimte van de begraafplaats, die in feite ook via de poort van de begraafplaats openbaar toegankelijk is, is door deze vormgeving visueel afgeschermd van de kinderen. De visuele afscherming voor de kinderen zou als reden kunnen hebben omdat het wereldbeeld en de ruimte van de kinderen volgens het directiepersoneel en de architect van het gebouw, conflicteert met de taferelen op de begraafplaats. Deze taferelen en de plek worden door het directiepersoneel als negatief en buiten het geclassificeerde systeem gezien, als *matter out of place* (Douglas, 1966). Een werknemer van de administratie van de basisschool vertelde mij dat de architect van deze basisschool bewust gekleurde ramen heeft geplaatst om “*de boel een beetje op te fleuren*”.³

---

³ Mailcontact en interview via de telefoon met administratief medewerkster van de basisschool, 15 februari 2021.

Afbeelding 3. Genomen door medewerkster van de basisschool ter illustratie van het uitzicht op de begraafplaats.

Eenzijds is deze visuele afscherming geplaatst om de kinderen te beschermen tegen de (deels) openbare processen rondom de dood omdat die mogelijk conflicteren met hun wereldbeeld. Anderzijds wordt de begraafplaats afgeschermd om de privacy van de rouwende persoon te waarborgen door direct uitzicht te verminderen. Aan de hand van Madanipour (2005) zouden we kunnen stellen dat de begraafplaats in deze context gezien kan worden als *public space* terwijl het door de basisschool benaderd wordt als *private space*. Dit omdat de ruimte van de begraafplaats enkel op uitzondering door de basisschool openbaar en toegankelijk gemaakt wordt voor de kinderen, in een setting waarin de ruimte bewust kan bijdragen aan een educatief doel en op dat moment benaderd wordt als *public space* (Madanipour, 2005). De directeur van de betreffende begraafplaats die aangrenzend is, heeft mij verteld dat er regelmatig rondleidingen worden gegeven aan scholen en kinderen die in de wijk wonen. Op die manier wordt de ruimte alsnog toegankelijk gemaakt voor kinderen, in een gestructureerde en gelimiteerde vorm vanuit de basisschool.

Naast de basisschool die er in de wijk zit, wonen er mensen rondom de algemene begraafplaats en zijn er enkele winkels en cafés in de buurt. Zodra er een uitvaart plaats gaat vinden op een van deze begraafplaatsen, wordt de buurt daar door verschillende manieren van op de hoogte gesteld. Dit wordt gedaan door het gebruik van kerkklokken, visuele elementen zoals de rook uit het crematorium, en de

uitvaartstoet die door de wijk trekt. Deze elementen zijn zodanig opgenomen in de dynamiek van de buurt dat het voor omwonenden en omwerkenden bijna vanzelfsprekend voelt, maar zorgt ook voor enig bewustzijn dat er iemand “heen is gegaan”. Het zorgt dus voor een realisatie dat de dood bestaat, maar het lijkt ook alsof het een bijna een vanzelfsprekend fenomeen is voor de omwonenden en omwerkenden van de begraafplaats. De confrontatie met de dood door deze visuele elementen in de openbare ruimte van het stedelijke gebied zorgen dus niet elke keer voor het idee dat de dood iets vervelend is omdat het op een bepaalde manier onderdeel is geworden van het dagelijkse leven. Door het gebruik van deze openbare visuele elementen wordt de samenleving betrokken bij de gebeurtenis van het overlijden van een persoon. Dit zorgt voor een moment van stilstaan en verbinding in de wijk op die momenten (Venbrux et al. 2009; Metcalf en Huntington 1991). Het zien van een rouwauto in de buurt of een uitvaartstoet in de openbare ruimte en de erkenning van buurtgenoten en stadsgenoten creëert een breder draagvlak (Venbrux et al. 2009, 99). Door de erkenning en steun kan de rouw en het verdriet beter verdragen worden.

Afbeelding 4. Genomen door Eva Lakwijk, tekst op een van de particuliere graven.

Het draagvlak voor de dood

Een van mijn informanten, Sebastiaan, gaf mij een rondleiding door zijn geboortestad waar hij nu weer woont. Tijdens de rondleiding liet hij mij het huis zien waar hij is opgegroeid. Tegenover dit huis staat een kerk waar hij en zijn familie vroeger vaak hielpen en langs gingen. Sebastiaan vertelt mij dat zijn broer een paar jaar geleden is overleden, en een deel van de uitvaart plaatsvond in die wijk. Tijdens de uitvaart kwamen alle burens, vrienden en kennissen uit de buurt naar buiten en stonden stil voor de stoet. Sebastiaan vertelde mij dat het gevoel wat daarbij kwam, hem overweldigde en deed realiseren wat voor sociaal persoon zijn broer was geweest. Zoals Stepputat (2004) en Wojtkowiak (2012) stellen, kan door het overlijden van een persoon en de uitvaart rituelen een bestaande sociale relatie of dynamiek opnieuw herzien worden. Doordat Sebastiaan het uitvaartritueel van zijn broer door is gegaan, heeft hij zijn eigen broer beter leren kennen en is hij zich meer verbonden en gesteund gaan voelen door de mensen die aanwezig waren bij de stoet.

Sebastiaan was ervan overtuigd dat het verwerken van de dood draaglijker wordt wanneer het wordt gedeeld met een grotere groep. De dood is volgens hem een universeel gegeven en moet daarom niet toegeëigend worden. Sebastiaan zei: *"het is niet mijn of jouw dood, maar het is dé dood"*⁴, zodra we het toe-eigenen zullen we moeilijker kunnen accepteren dat doodgaan een onderdeel is van iets groters en dat het ons allemaal kan overkomen. Het delen van verdriet en rouw, kan daardoor de eigen angst voor de dood verlichten. Daarnaast kan het openbaar maken van processen rondom de dood volgens personeel op de begraafplaatsen, ervoor zorgen dat er meer realisatie komt voor het huidige en eindige leven (het openbaar maken van processen rondom de dood komt ook verder aan bod in hoofdstuk 2). Een vrouw die ik heb geïnterviewd, Marijn, vertelde hoe ze ervoor had gekozen om haar overleden moeder in een rieten kist achter op een fietskar te vervoeren vanaf het verzorgingstehuis tot aan het uitvaartcentrum. De fietsroute die ze had uitgestippeld voor het transport, was een route die haar moeder vaak fietste. Deze route kwam langs belangrijke plekken voor Marijn en voor haar moeder. De reden voor de fietstocht met de rieten kist achter op de kar door het centrum van de stad was voor haar een waardevol symbool. Fietsen was voor haar moeder en haar een onderdeel van het dagelijkse leven, en daarom wilde ze op deze manier de laatste fietstocht doen. Het openbare elementen van de rieten kist vond Marijn belangrijk omdat ze daarmee andere mensen, onbekenden langs de fietsroute, zou helpen. Ze had er daarom bewust voor gekozen om de rieten kist niet in een rouwauto te vervoeren waardoor het aanbeeld van de rieten kist visueel afgeschermd zou worden. Marijn zei dat het zien van de rieten kist in de openbare ruimte, de onbekenden zou helpen met het verdragen van de aanwezigheid van de dood.

---

⁴ Diepte-interviews hebben plaatsgevonden op 17 februari 2021 en 5 maart 2021.

Door een andere uitvaart bij te wonen of te zien in de openbare ruimte, kunnen mensen zich meer bewust worden van een eindig leven. Zoals bij het voorbeeld van Stefan en Marijn naar voren kwam, kan het openbare aspect van een uitvaartstoet impact hebben op de samenleving die heerst in een wijk of groter stadsdeel. Tijdens mijn veldwerkperiode in Rotterdam kwam een aantal keer het overlijden van Jaysira⁵ aan bod in interviews. Jaysira is een jonge vrouw, verongelukt in Ghana. Op zaterdag 6 maart 2021 was haar uitvaart in Rotterdam. In gesprekken met buurtbewoners en mensen die werkten rondom en op de begraafplaats waar ze is begraven, omschreven informanten hoe zij geraakt waren door de uitvaartstoet en de zee aan rozen op haar graf.

Afbeelding 5. Uitvaartstoet van Jaysira in Crooswijk, Rotterdam. Bron: MediaTV/Killian Lindenburg

Er was een lange stoet met een koets, rouwauto's, nabestaanden met ballonnen, een voorrijdende auto met een berg rozen, en begeleidende boas⁶ (zie afbeelding 5). De buurtbewoonster die ik had gesproken, vertelde mij dat het haar zo erg raakte omdat er zo veel mensen waren in de stoet. De buurtbewoonster

---

⁵ <https://www.ad.nl/buitenland/bekende-nederlandse-make-upartiest-jaysira-omgekomen-bij-ongeluk-in-ghana-bners-in-shock~ad6a0ae1/>

⁶ Buitengewoon opsporingsambtenaar.

vertelde dat ze op de hoogte was van het verhaal, en dat ze het erg vond dat ze zo jong was verongelukt. Een werknemer van de begraafplaats waar Jaysira is begraven, zei ook dat hij het erg vond dat ze zo jong was overleden. Hij had haar niet gekend maar hij vertelde mij dat haar graf met alle rozen hem was opgevallen en hij zei mij dat ik ook moest gaan kijken. Op haar graf stond een foto, ze was een knappe jonge vrouw met een stralende lach. Vaker kwam de schoffelaar grafstenen en foto's tegen waar jonge mensen op stonden. Dit was voor hem een vervelend aspect aan zijn werk. De confrontatie met de eindigheid van het leven van jongere mensen zorgt aan de andere kant ook weer voor de dankbaarheid van het eigen leven op dat moment. De contradictie die de schoffelaar omschrijft, is een gevoel dat meerdere bezoekers en werknemers op de begraafplaats ervaren.

Een van mijn informanten die ik tegenkwam op een begraafplaats in Rotterdam, is een regelmatige bezoeker van deze plek. Deze bezoeker, Bob, komt al 8 jaar lang elke dag op de begraafplaats om een wandeling te maken met zijn kat. Tijdens deze wandeling maakt hij foto's van zijn kat die op graven poseert. Af en toe komt Bob nabestaanden tegen die de graven bezoeken die op zijn vast route liggen. Vaak leest hij de teksten op de grafstenen. Hij vertelt mij dat hij door het lezen van de grafstenen een gevoel van medeleven en berouw voelt, en aan de andere kant voelt hij geluk dat hij op zijn 56e nog leeft. Ik vroeg hem: *“maar ervaart u deze plek dan als park of begraafplaats omdat u elke dag een wandelingetje maakt?”* waarop hij mij verbaasd aankeek en zei: *“ik zie dit absoluut als een begraafplaats”*. De aanwezigheid van de grafstenen en de uitvaarten die dagelijks plaatsvinden, zorgen er voor hem voor dat hij er niet omheen kan dat het een begraafplaats is en niet *“gewoon een park”*. De aanwezigheid van de graven, monumenten, rouwende personen en de uitvaartrituelen maken voor veel informanten dat de plek voornamelijk gezien wordt als begraafplaats zoals ook Francis et al. (2000) stellen in hun onderzoek.

Verbreiding en aanpassingen van de begraafplaats

Naast de openbare evenementen zoals uitvaarten, worden er vanuit de begraafplaatsen evenementen georganiseerd om de buurt te betrekken op een algemenere manier. De begraafplaatsen in Rotterdam zijn plekken die steeds meer het doel hebben, om naast een begraafplaats, een gedenkpark te worden. Door het organiseren van evenementen en samenkomsten die gekoppeld zijn aan nationale herdenkmomenten en daarmee een bredere groep aanspreken wordt de plek nog toegankelijker gemaakt. Tijdens en voor Pasen, met lichtjesavond en 4 mei zijn mensen welkom om op de begraafplaats dierbaren te herdenken en om samen dit leed te delen. Naast het delen van dit leed wordt er op deze dagen diversiteit gevierd binnen de samenleving. Een van de begraafplaatsen in Rotterdam viert de lichtjesavond elk jaar met een ander thema, geïnspireerd op diverse culturen binnen de samenleving van de omringde wijk. Dit zorgt ervoor dat er een verscheidenheid aan bezoekers naar de begraafplaats komt. Tijdens de periode waarin ik veldwerk heb

verricht vonden er geen evenementen offline plaats vanwege de corona-lockdown. Doordat er COVID heerste was de begraafplaats op een nieuwe manier toegankelijk gemaakt. Voor de lockdown was de begraafplaats een plek waar men fysiek aanwezig kon zijn bij een graf of monument om te herdenken en rouw te verwerken. Dit was nog steeds mogelijk, maar in gezelschap van maar een persoon op gepaste afstand (1,5 meter)⁷. Samenkomsten van groepen was daarom onmogelijk gemaakt en veel evenementen werden in de meeste gevallen naar een online-ruimte. Opgenomen diensten zoals tijdens Goede Vrijdag werden uitgezonden op de website van de begraafplaats en uitvaarten werden via een versleutelde website live gestreamd. In deze uitzonderlijke tijd van corona werd de openbare ruimte een stuk minder toegankelijk gemaakt.

Naast het organiseren van evenementen worden er ook op andere manieren aanpassingen gedaan aan de begraafplaats om de plek toegankelijker en meer openbaar te maken voor een bredere groep aan bezoekers. Aanpassingen die op begraafplaatsen worden gedaan zijn bijvoorbeeld het bijplaatsen van monumenten die een connectie hebben met het verleden van de stad. Zo worden er op een van de begraafplaatsen in Rotterdam soldaten en zeemannen herbegraven waarvoor nieuwe monumenten bijgeplaatst worden. Hiermee worden elementen zoals de haven en de tweede wereldoorlog uitgelicht op deze plek. Door dit te plaatsen op de begraafplaats, verwacht de beheerder een nieuwe stroom aan bezoekers te ontvangen op de begraafplaats. Dit kunnen bezoekers zijn die niet alleen komen voor een overleden persoon, maar ook voor een stuk geschiedenis van de stad. Beheerders hopen dat dit ervoor zorgt dat mensen uit Rotterdam zich nog meer verbonden zullen voelen met elkaar.

Het idee van verbinden met elkaar door het uitlichten van de identiteit van de stad, wordt ook gedaan op een begraafplaats in Utrecht. Sinds kort is er een nieuw monument bijgeplaatst in relatie tot de domtoren. Door dit monument te plaatsen, hoopt de beheerder meer Utrechters te trekken naar de begraafplaats. Op die manier is de begraafplaats verbonden met een ander deel van de stad en de geschiedenis daarvan. Het bijplaatsen en het doen van een aanpassing op de begraafplaats heeft daarmee twee functies; de identiteit van de Utrechter benadrukken en mensen met elkaar verbinden op de begraafplaats door dit monument (Margry, 2008).

Toenemende toegankelijkheid

Door elementen die historisch en cultureel geladen zijn, bij te plaatsen of te herstellen, wordt er een focus gelegd op een gedeelde identiteit van de bezoeker, werknemer, en overleden persoon. Vooral ook voor de

---

⁷ Om verspreiding van het corona-virus te voorkomen zijn er basisregels opgesteld vanuit de overheid. Een regel daarvan is het afstand houden van 1,5 meter. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/algemene-coronaregels/basisregels>

bezoeker die geen nabestaande is, is het hierdoor interessanter om de begraafplaats te bezoeken. De aandacht ligt meer op de ruimte als gedenkpark in plaats van alleen maar begraafplaats. De functie van de ruimte wordt hierdoor breder getrokken (Swensen en Skår, 2019). Begraafplaatsen in stedelijke gebieden zijn vaak een van de weinige groene plekken in de stad, daarom wordt er vanuit de gemeente Rotterdam meer focus gelegd op de park elementen mede omdat de functie ‘begraven’ afneemt.

Een aantal begraafplaatsen in Rotterdam zijn sinds een paar jaar onderdeel geworden van de gemeente Rotterdam. Dit betekent dat er vanuit de begraafplaats naast de functie ‘begraven’ meer aandacht wordt gegeven aan het openbare aspect van de begraafplaats omdat de plek als onderdeel van de gemeente de burger en daarmee de gemeenschap dient (Madanipour, 2005). Sommige delen van de begraafplaats zijn ontworpen door landschapsarchitecten en het beheer richt zich op het herstellen van de oorspronkelijke ontwerpen. Zo worden er nieuwe bomen bijgeplant en worden paden hersteld. Volgens de beheerder van deze begraafplaats in Rotterdam is het belangrijk om de natuur intact te houden, omdat dat een belang heeft voor de hele stad. De functies van de begraafplaatsen zijn steeds meer gericht op andere zaken dan alleen de rouwende persoon op de begraafplaats wanneer er aan onderhoud van de ruimte wordt gedacht (Swensen en Skår, 2019).

Vanuit de gemeente Rotterdam wordt er op andere begraafplaatsen aandacht gegeven aan de toegankelijkheid en openbaarheid. Op een van de begraafplaatsen in Rotterdam, zijn ze momenteel een bruggetje aan de zijkant van de begraafplaats aan het herstellen. Dit zorgt mede weer voor een nieuwe ingang, maar ook een doorgang. Er wordt letterlijk een bruggetje geslagen voor wandelaars. De begraafplaats grenst aan een wandelgebied van natuurmonumenten. Door de aanleg van het bruggetje kan de openbare ruimte van de begraafplaats toegevoegd worden aan de wandelroute door het natuurgebied. Hierdoor is de begraafplaats niet enkel een begraafplaats maar worden er andere bezoekers getrokken die de begraafplaats bezoeken met een recreatief doel. De tweede functie van dit bruggetje is voor de uitvaart van moslims. Aan de ingang van de begraafplaats staat een crematorium. Voor moslims is het niet toegestaan om een uitvaartstoet te lopen langs een crematorium, via dit bruggetje vermijden ze het crematorium. De aanpassingen die er worden gedaan hebben een dubbele functie. Voor de wandelaar en voor de toegang tijdens uitvaarten. Beide aanpassingen dragen bij aan de ervaring van de begraafplaats. Beide functies komen tot uiting in andere *placemaking practices* (Aucoin 2017), met andere woorden; de aanpassing op de begraafplaats maakt dat het gebruik van de ruimte op nieuwe manieren gestructureerd wordt en betekenis krijgt. Aan de andere kant zou door de dubbele functie een conflict kunnen ontstaan. Want hoe kan de begraafplaats reguleren dat er niet op het moment van een moslim uitvaart er een groepje wandelaars het bruggetje over komt? Net zoals Skår et al. (2018) stelt is de begraafplaats een plek waar de verschillende activiteiten in harmonie met elkaar uitgevoerd zouden moeten worden. In hoofdstuk 2 wordt

omschreven hoe een deel van de ruimte fysiek of visueel ontoegankelijk gemaakt kan worden zodat het in dienst staat voor een uitvaart of ander proces rondom de dood.

Een van de andere redenen voor het aanpassen en bijplaatsen van elementen op de begraafplaats heeft te maken met het afnemen van de functie van het begraven. De aanpassingen worden ingezet als commercieel doeleinde, namelijk de hoop op meer begrafenissen en uitvaarten vanwege nieuwe elementen. Het bijplaatsen van het monument in relatie tot de domtoren in Utrecht, is een voorbeeld daarvan. De beheerder van de begraafplaats hoopt op die manier op te vallen met dit unieke stuk waardoor mensen eerder daar begraven willen worden. Deze begraafplaats was gesitueerd op een plek die aan de rand van de stad lag, waardoor het bijplaatsen van het monument ervoor zorgde dat deze begraafplaats meer bij de andere gemeentelijke begraafplaatsen betrokken werd. Een ander voorbeeld is het bijplaatsen van een stijger op een van de begraafplaatsen in Rotterdam. Vanaf die stijger kunnen mensen in een bootje het water op rondom de begraafplaats om daar de as uit te strooien. Naast de nieuwe vorm van uitstrooien en een mogelijke uitvaartceremonie, geeft deze stijger via een andere kant van de begraafplaats toegang tot de plek. Het toegankelijker maken van de begraafplaats heeft dus meerdere betekenissen en doelen.

Elke begraafplaats waar ik onderzoek heb gedaan heeft een al bestaande manier en is aanpassingen aan het doen om bij te dragen aan sociale binding en daarmee het draagvlak in de samenleving. Elke begraafplaats is gesitueerd in een stedelijk gebied en kan daardoor al indirect als een onderdeel van de samenleving gezien worden. De aanwezigheid van de begraafplaats is onderdeel van de stedelijke structuur en de woningen en gebouwen eromheen zijn in sommige gevallen aangepast aan o.a. het uitzicht op taferelen die voor en achter de schermen plaatsvinden. In hoofdstuk 2 zal dieper in worden gegaan op de structuur en gedrag op de begraafplaats die deze processen beïnvloeden.

Hoofdstuk 2: Openbare en afgeschermdde processen rondom de dood

Eva Lakwijk

In dit empirische hoofdstuk wordt er antwoord gegeven op de deelvraag: *Hoe is het gebruik van de begraafplaats gestructureerd en wat zegt dat over gedragsnormen rondom de dood?* Om deze vraag te beantwoorden analyseren we de structuur van de begraafplaats, gefocust op wat er voor de schermen en achter de schermen gebeurt. De manier waarop ruimte wordt ingedeeld in openbaar en toegankelijk versus fysiek en visueel afgeschermdde ruimte wordt verder geanalyseerd. Het perspectief van de werknemer, bezoeker en nabestaande komen bij het analyseren van de structuur van de ruimte aan bod in dit hoofdstuk.

De

Zeeftafel

Vanaf het drenkelingenhuisje aan de oude ingang van de algemene begraafplaats, lopen Pieter⁸ en ik richting een gesloten hek verderop. Pieter haalt het slot eraf en we komen in een ander gedeelte van de begraafplaats terecht. We zijn nu letterlijk en figuurlijk achter de schermen. Bij mij roept deze ruimte de associatie op van de milieustraat. Er zijn verschillende afgescheiden stukken ruimte waar bergen met zand liggen. Pieter vertelt dat hier de menselijke resten na het ruimen naartoe worden gebracht. De resten die uit de graven worden geruimd worden gedumpt achter dit hek en blijven een tijdje hier liggen zodat de zandhopen kunnen drogen voordat het gezeefd wordt. Pieter laat mij zien hoe de zeeftafel er uit ziet en hoe het werkt; er wordt een deel van de hoop zand op de tafel gelegd. Handmatig worden dan de kledingstukken van de lichaamsdelen gescheiden. De kledingstukken en lichaamsdelen blijven op de tafel liggen en het zand valt door de gaten van de tafel heen. Naast de zeeftafel zie ik een berg met zand liggen. Ik probeer tussen het zand iets menselijks terug te herkennen. Ik voel me opgewonden over de open en enthousiaste manier waarmee Pieter mij dit allemaal laat zien. Hij wil graag vertellen en laten zien wat er nou eigenlijk gebeurt op de begraafplaats achter de hekken. Pieter wijst naar boven tussen de bomen door. Hij zegt dat daar mensen wonen in de gebouwen die we in de verte kunnen zien. Ze hebben daarom de zeeftafel goed afgeschermd met hoge hekken zodat de mensen die er wonen geen zicht hebben op dit tafereel. Ik kijk om mij heen, het is even stil omdat ik niet goed weet wat ik moet zeggen. We verlaten het zeeftafelgebied en vervolgen de rondleiding over de begraafplaats. Peter sluit het hek achter ons. Er komt een andere man van het onderhoud voorbijrijden op een graafmachine en hij groet ons. Pieter zegt dat het soms allemaal wel voelt als een theatershow om hier te werken. Hij vertelt mij dat het [het werk op de begraafplaats] aan de

---

⁸ De naam is een pseudoniem om de privacy van de informanten te waarborgen. Het *walking interview* vond plaats op 7 april 2021.

ene kant gaat het over gevoel en het mooi is om iets voor de families te kunnen doen, maar “achter de schermen gaat het om de stekkers en is het gericht op het technische en praktische aspect, zoals de zeeftafel”.

Het werk achter de schermen op de begraafplaats

Op de desbetreffende begraafplaats waar Peter ⁹ mij een rondleiding gaf, is er een duidelijke afscheiding tussen de openbare en afgeschermdes ruimtes op de begraafplaats. Het afschermen van de zeeftafel is verbonden met de aard en het doel van de handelingen die er plaats vinden; het praktische en technische aspect, zoals Peter het zelf omschreef. Een terugkomende uitspraak die grafdelvers als antwoord gaven op mijn vraag “*wat voel je hierbij [het ruimen van het graf en zeven van lichamelijke resten]?*” was eigenlijk altijd; “*het is gewoon werk*”. De handeling van het scheiden van de kleding en de lichamelijke resten met daarna het zeven van het zand, wordt zonder persoonlijke emotie gedaan door de werknemer. Door deze houding en reactie van de werknemer op de handelingen wordt het *dirty work* (McMurray en Ward, 2014) letterlijk en figuurlijk afgescheiden van de openbare ruimte op de begraafplaats. Wanneer dit in de openbare ruimte van de begraafplaats plaats vindt, zou het als “vies” en “eng” worden ervaren volgens de beheerder van de begraafplaats. Het scheiden van de menselijke resten met de kleding kan als aanstootgevend worden ervaren voor degenen die niet praktisch betrokken zijn als werknemer (McMurray en Ward, 2014). Door de beheerder van de desbetreffende begraafplaats wordt het bijwonen van processen rondom de dood, zoals het zeven van de menselijke resten bij ruiming, niet als bijdrage gezien aan de ervaring van het bezoeken van de begraafplaats of het verwerken van het overlijden van een dierbare. De handelingen worden eerder gezien als iets praktisch, technisch voor de werknemer. Voor de bezoeker of nabestaanden zou dit volgens de beheerder gezien moeten worden als een schrikbeeld en dus wordt het visueel ontoegankelijk gemaakt. Door de manier waarop deze plek benaderd wordt door de beheerders en werknemers, kunnen we stellen dat wat daar zich plaatsvindt een voorbeeld van *matter out of place* is zoals Douglas (1966) beargumenteert, wat in het theoretisch kader werd beschreven. In het licht van de theorie van McMurray en Ward (2014) over *dirty work* zou de plek aangemerkt kunnen worden als “vies” en “gevaarlijk” omdat de handelingen *dirty work* zijn door de aanraking met de menselijke resten, die *dirty bodies*¹⁰ staat;

“Hoofdstuk 1 algemene bepalingen

Artikel 3 Aanwezigheid bij opgraven en ruimen

- 1. Het bijwonen van het opgraven van stoffelijke overschotten en het ruimen van graven is alleen toegestaan aan degenen die met deze werkzaamheden zijn belast.*

---

⁹Pseudoniem.

¹⁰ <https://www.rotterdam.nl/loket/documentenkcc/HuishoudelijkReglementBegraafplaatsenenCrematorium.pdf>

De menselijke resten die worden gezeefd aan de zeeftafel, komen van het ruimen van een graf. Het ruimen van een graf vindt plaats wanneer de termijn van een graf¹¹ verstreken is en het graf opnieuw uitgegeven wordt. Het ruimen vindt plaats op een moment wanneer er (weinig tot) geen bezoekers of nabestaanden aanwezig zijn op en rondom de plek van het graf. Meestal is dat in de ochtend vroeg of in de avond wanneer het rustig is. Wanneer er toch bezoekers of nabestaanden aanwezig zijn op de begraafplaats, wordt de plek afgezet met hekken zodat ze het ruimings-tafereel niet kunnen aanschouwen. De openbare ruimte die eigenlijk toegankelijk zou moeten zijn, wordt door de fysieke afscherming van de ruiming ontoegankelijk en non-visueel gemaakt. Het is namelijk niet de bedoeling dat de nabestaanden van de overleden persoon aanwezig zijn bij de ruiming van een graf en het tafereel kunnen zien. Mogelijk om dezelfde reden dat de zeeftafel afgeschermd wordt; bij een praktische handeling in relatie tot het dode lichaam wil/kan men geen persoonlijke emotie ervaren.

Afbeelding 6. Genomen door Eva Lakwijk.

Transitie van achter naar voor de schermen

Voor sommige nabestaanden zorgt het zien van voorgenoemde momenten bij ruiming, juist dat er wordt bijgedragen aan de acceptatie van de dood. Naast dat nabestaanden de dood van hun geliefde dan beter kunnen accepteren, neemt het ook zorgen en angsten weg over hun eigen toekomstige dood.

---

¹¹ Bij een algemeen graf is dit 10 of 15 jaar, en zijn de nabestaanden belanghebbenden. Bij een particulier graf kunnen de nabestaanden het grafrecht naar eigen gewenste termijn afbetalen.

Een uitvaartondernemer Merel¹² die ik interviewde, vertelde mij dat zij steeds vaker het verzoek krijgt van nabestaanden om erbij te zijn wanneer een lichaam wordt geruimd en herbegraven¹³. Ze vertelde mij dat ze een begrafenis mocht verzorgen en ondersteunen van nabestaanden die bij het ruimen aanwezig wilden zijn. Het verzoek komt nog niet vaak voor volgens Merel, daarom had ze besloten om ook bij het ruimen te zijn met de familie zodat Merel het zelf kon ervaren. Door de familie werd het ruimen en herbegraven gezien als een nieuwe fase waarin ze hun dierbare nogmaals konden vieren en herdenken in een tweede begrafenis. Het zien van de lichamelijke resten was voor hen geen schrikbeeld maar zij zagen het als onderdeel van de persoon die degene was en nog steeds voor hen is. Ze hadden de lichamelijke resten in een nieuwe kist gelegd in de compositie van een liggend persoon, en hadden deze kist opengehouden zodat men nogmaals afscheid kon nemen. Zoals Wies ook heeft onderzocht vanuit haar invalshoek en beschreven wordt in hoofdstuk 3, kan het lichaam of de lichamelijke resten van een overleden persoon nog steeds van betekenis zijn voor de nabestaanden, en verliest daarmee niet de waarde die het had voor de ruiming en eerste begraafing. Deze betekenis staat haaks op de regels die er vanuit de begraafplaats worden gevolgd, omdat er wordt gedacht vanuit de gemeente en beheerders dat het lichaam enkel een schrikbeeld is. Zodra er toch een verzoek wordt gedaan vanuit de nabestaanden om dit bij te wonen omdat het bijdraagt aan rouwverwerking of afsluiting, kan er overwogen worden door de beheerder en het bestuur van de begraafplaats om mensen toe te laten op de eigenlijk afgeschermd momenten. Door hetgeen wat achter de schermen gebeurt meer toegankelijker te maken voor de nabestaanden, worden mysteries, angsten, en onverklaarbaarheden rondom de dood meer bespreekbaar gemaakt.

Personeel op en rondom de begraafplaats merkt dat de nabestaanden vaker behoefte hebben aan het weten wat er gebeurt achter de schermen. Dit komt omdat nabestaanden vaker de regie nemen over de uitvaart van de overleden persoon, zoals omschreven in de context aan de hand van Venbrux et al. (2009). Nabestaanden kunnen naar eigen invulling en idee de uitvaart vormgeven, maar dus ook meer betrokken willen worden bij de processen die voorheen afgeschermd waren van de rouwende personen. Zoals hierboven naar voren komt, wordt het vanuit de begraafplaats nog vaak afgeraden om aanwezig te zijn achter de schermen. Het zien van lichaamsresten bij een ruiming van een graf kan voor nabestaanden schokkend overkomen omdat het niet meer het lichaam is zoals het eerst was in de herinnering. Het personeel heeft ons meerder malen verzekerd dat het voor hen alleen maar een praktische handeling is en ze er geen gevoel of emotie bij voelen. Aan de ene kant behouden deze regels het idee van het schrikbeeld van een dood lichaam en de angsten die men daardoor heeft voor dit beeld en de dood. We zouden kunnen zeggen dat deze regels vanuit de begraafplaats achterlopen op de verlangens van de nabestaanden en bezoekers. De grond van deze

---

¹² Dit is een pseudoniem, om de privacy van haar en de nabestaanden waar ze mee heeft gewerkt, zo veel mogelijk te waarborgen. Het *walking interview* vond plaats op 18 maart 2021.

¹³ Wanneer de graftermijn of het grafrecht is verstreken, kunnen de nabestaanden ervoor kiezen om het lichaam te herbegraven, cremen, of het te verplaatsen naar het verzamelgraf.

regelementen zijn er uiteindelijk om de rouwende personen te beschermen van verder leed. Een van de beheerders van de begraafplaats waar ik onderzoek heb gedaan vertelde mij dat hij steeds meer keuzes geeft aan de nabestaanden betreft het bijwonen van processen rondom de dood. Hij zei: *“we geven de nabestaanden de kans om zelfs de knop van de oven in het crematorium in de drukken wanneer de kist erin wordt geschoven, maar als ik eerlijk ben zou ik het ze eigenlijk allemaal afraden”*¹⁴. Volgens deze beheerder is het doen van deze handeling bij je dierbare te cru en te heftig om de kist met het lichaam te zien verbranden. Alsnog wordt deze keuze soms door nabestaanden gemaakt omdat ze graag tot op het laatste moment de regie in eigen handen willen nemen.

Naast dat deze bevindingen tijdens het veldwerk tegenover de verwachtingen staan van de beheerders van de begraafplaats, spreekt het deels ook de argumenten van Seale (1998), Kastenbaum (2004), Stepputat (2014) en Van der Pijl (2015) tegen. Zoals in het theoretisch kader is omschreven schetsen zij een beeld over de manier waarop er met de dood wordt omgegaan in de westerse samenleving. Zij beargumenteren dat de dood wordt uitgesteld, opzij wordt gezet en ontkend. Echter is het zo dat er vanuit de begraafplaats regels op zijn gesteld om de nabestaanden te beschermen van leed, omdat lichamelijke resten visueel afstotelijk ondervonden worden. De verzoeken die worden gedaan op de begraafplaatsen in Nederland laten zien dat er wel degelijk steeds meer een ”realistisch” beeld wordt gevormd over processen rondom de dood, maar dat het tijd nodig heeft om deze taferelen niet meer als taboe te zien. Van der Pijl (2015) beargumenteert dat het begrijpen en het accepteren van de dood wordt tegengehouden door het verschromen van rituelen, terwijl ik heb gevonden dat door het zelf regisseren van uitvaarten door nabestaanden ervoor zorgt dat mensen juist eerder de dood accepteren en een plek kunnen geven. Deze vrijheid, mede door secularisering, maakt dat er nieuwe keuzes in processen rondom de dood belicht worden. Daarnaast zorgt dit ervoor dat er nieuwe rituelen plaats kunnen vinden zoals het zelf plaatsen van het lichaam in de kist en het herbegraven van een geruimd graf.

Het werk voor de schermen op de begraafplaats

Op verschillende manieren worden rouwende personen op de begraafplaats bewust beschermd en begeleid zoals in ‘het werk achter de schermen op de begraafplaats’ naar voren is gekomen. Dit komt volgens personeel op de begraafplaatsen en uitvaartondernemer Merel, omdat de rouwende personen in een bubbel met elkaar zitten. Vanuit antropologisch oogpunt zouden we deze bubbel waarin de rouwende persoon zit, als liminale fase kunnen bestempelen (Durkheim in Metcalf en Huntington 1991). Deze liminale fase waar

---

¹⁴ Diepte interview en rondleiding met beheerder/directeur en administratief medewerkster op de begraafplaats. Dit interview vond plaats op 3 maart 2021.

de rouwende personen inzitten is heel kwetsbaar omdat ze hoog in hun emotie zitten en gevoelig zijn voor elke gebeurtenis op en rondom een uitvaart. Daarnaast zorgt het overlijden van een persoon voor een herstructurering van een sociale groep waarin sommigen een nieuwe positie of status verkrijgen, zoals man naar weduwnaar (Stepputat, 2014). Anders dan de afgeschermd ruimte, is de openbare ruimte een plek waar emoties en gevoelens zoals verdriet, angst, bezinning wel geuit en gekoppeld mogen worden aan de handelingen die daar plaatsvinden (Jordan et al. 2018). Een uitvaart vindt gedeeltelijk plaats in de openbare ruimte op de begraafplaats waar de werknemers voor de schermen aan het werk zijn. Een belangrijke functie voor de schermen is het werk als voorloper waarbij de voorloper zich dienend opstelt om ruimte te creëren voor de rouwende persoon (Jordan et al. 2018). De voorloper begeleidt de rouwende groep over de begraafplaats heen naar het graf of het crematorium. Een voorloper kan daarbij gezien worden als een schild die de rouwende persoon beschermt voor mogelijke vervelende situaties of impulsen die de herinnering en ervaring van de uitvaart negatief kunnen beïnvloeden. Tijdens de wandeling naar de eindbestemming van de overleden persoon zorgt de voorloper dat het overige personeel zich uit het zicht verplaatst en het overige werk stil wordt gelegd. Op die manier wordt er medeleven getoond met de rouwende groep en zijn er geen externe impulsen en prikkelingen voor de rouwende personen in de kwetsbare bubbel. Eén van de voorlopers die ik heb gesproken vertelde mij dat hij deze rol op de begraafplaats het meest bijzonder en belangrijk vindt, omdat hij hiermee (deels) onderdeel wordt van de rouwende groep. Om de groep te kunnen beschermen moet hij zich kunnen inleven in hun ervaring op dat moment wat ervoor zorgt dat hij ook zijn eigen gevoel moet openzetten, vertelde hij. Niet al het personeel op de begraafplaats hoeft dus altijd en overal volledig zijn gevoel uit te schakelen. Dit laat zien dat de lijn tussen het praktische en het emotionele aspect van het werk niet rigide is. Hetzelfde geldt voor de indeling van de ruimte van de begraafplaats waarin *public* en *private space* elkaar kunnen overlappen. Deze overlap in de vorming en betekenis van de ruimte waarin de dood aanwezig is kan ervaren worden als taboe of conflicterend. Anderzijds, zoals in dit hoofdstuk naar voren is gekomen, vindt er steeds meer een transitie plaats waarin deze overlap ervoor zorgt dat het afgeschermd en ontoegankelijke, wat eerst als *private* werd gezien, steeds meer geaccepteerd wordt in de openbare ruimte. De manier waarop het lichaam in de ruimte van de begraafplaats wordt geplaatst en ervaren zal in de volgende twee hoofdstukken ‘*de mens en/als materiaal*’ en ‘*aan gene zijde van het graf*’ geanalyseerd worden.

Hoofdstuk 3: De mens en/als materiaal

Wies van Middelkoop

De aarde en de zee

Op een woensdagmiddag loop ik na afloop van een begrafenis samen met Willem, Theo, Erwin (de groenbeheerders van de begraafplaats) naar het graf. Ik herken de plek waar ze staan; afgelopen maandag hebben Theo en Erwin hier een graf geruimd. Ik mocht hier niet bij zijn, aangezien er nog menselijke resten in de aarde zaten. Onder in het graf zie ik de kist. De lichte houtsoort steekt sterk af tegen de donkere aarde. Op de linten van de bloemstukken die naast het graf liggen, staan de namen van degenen die het bloemstuk hebben meegegeven, of een laatste groet. “Lieve Jorien, Rust Zacht”, lees ik op een bloemstuk met witte rozen. Terwijl ik mij aan het inbeelden ben wie Jorien was, deze vrouw die ik nooit heb gekend, verbreekt Willem de mysterieuze bubbel met één kleine handeling. Via de bekisting¹⁵ stapt hij met zijn werkschoenen op de kist. Vanuit het graf signaleert hij dat de ketting van de kraan vast zit aan de bekisting. Willem klimt uit het graf en signaleert naar Theo dat hij de lading met zand uit de wagen kan lossen. Met weinig subtiliteit, maar een grote mate van handigheid en efficiëntie wordt het graf gedicht. De kist is nu onder de grond bedolven. Erwin vertelt me, ‘In het begin [van het werk] denk je overal nog over na. Dan ga je de teksten lezen op de stenen en lees je de lintjes van de bloemen, maar na een tijdje raak je er gewoon aan gewend. Je legt de bloemen netjes neer en probeert er een geheel van te maken. Maar het mooie is, het wordt eigenlijk altijd wel mooi zo ‘n bloemenzee.’ Ik realiseer me dat ik nog maar aan het begin sta van deze gewenning. We leggen met zijn allen de bloemen op het graf en creëren de bloemenzee. Deze zee ruikt niet zout maar weëig. Vooraan wordt een tijdelijk bordje neergezet, waarop de naam van Jorien staat en haar geboorte- en sterftedatum. Waar twee dagen geleden de aarde nog gevuld was met de menselijke resten van een ander, is vanaf vandaag dit graf van Jorien. Haar lichaam onzichtbaar gemaakt, en weer gevisualiseerd door de bloemen en het naambordje.

---

¹⁵ De bekisting bestaat uit metalen ringen, die in de vorm van een rechthoek zijn. Door deze rechthoekige vlakken stort het graf niet in, in het proces van graven en dichten.

Mens en materiaal, mens als materiaal

Toen ik later die middag aan Willem vroeg hoe hij het had ervaren om op de kist te staan, reageerde hij stellig. *'Als ik tussen de bekisting ga staan, dat is gevaarlijk. Stel ik kom klem te zitten dan heb je een groot probleem. Niemand ziet dit en mensen hoeven dit ook niet te weten. Maar het is nodig. Ik heb ook niet het idee dat ik dan op iemand sta. Ik loop ook over alle graven hier voor het onderhoud, voor mij is dit niet anders.'*¹⁶ Hoewel Willem het dode lichaam *othered* (Hockey et al 2010, 15; Young en Light 2016, 68) door de kist en het lichaam niet te zien als 'iemand', is hij net zoals Erwin zich ervan bewust dat het voor de nabestaande het lichaam van een persoon is. Het staan op de kist van Jorien zou als iets indringends worden gezien door bezoekers en niettemin, door de nabestaanden van Jorien. De bezoekers die ik heb gesproken deelden de gedachte dat het lopen over een graf ongepast is (*Zie verder in dit hoofdstuk: de ruimtelijkheid van het lichaam*). Voor Willem, Theo en Erwin ligt dit anders, voor hun werk is het soms noodzakelijk. De begraafplaats wordt door de werkmannen beschreven als plek van verwerkingsprocessen én verteringsprocessen van het lichaam. Dit laat de tweedeling zien in hoe de overledene wordt gezien op de begraafplaats. Namelijk als persoon (ofwel subject) of als lichaam (ook wel object).

Na het gesprek met Willem kwam ik erachter dat we andere ervaringen hadden van het gedeelde moment. Waar ik bij het zien van Joriens kist fantaseerde over Jorien als subject/persoon, was het voor Willem, Theo en Erwin van belang dat de handelingen rondom het object lichaam goed werden uitgevoerd om zo hun werk goed uit te kunnen voeren. Juist door de vakkundige handelingen creëren zij een betekenisvolle plek voor de nabestaanden waar de overledene herdacht kan worden. Een betekenisvolle handeling als we naar het 'eindproduct' het graf kijken, al wordt het lichaam op het moment van het dichtenvan het graf geen betekenis toegeschreven als persoon. De werkmannen zijn zich ervan bewust dat dit er voor een buitenstaander respectloos uit kan zien. Vanuit het standpunt van Mary Douglas (1966) over de categorisering van de samenleving zou er gezegd kunnen worden dat het dode lichaam als grensoverschrijdend object op de begraafplaats wordt teruggeplaatst in een categorie: de categorie van de doden. Hockey et al. (2010) stellen dat het lichaam vanaf het moment van het overlijden wordt overgeplaatst van de categorie subject-lichaam naar object-lichaam. Aan de hand van het vignet kan er echter gezegd worden dat het dode lichaam op de begraafplaats afhankelijk van de context verschillende kwaliteiten en betekenissen wordt toegeschreven, wat aansluit bij het begrip *bundling* van Keane (2003).

Dit hoofdstuk zal daarom niet bevragen *wat* het lichaam is; eerder zal de volgende vraag centraal staan: *Welke rol speelt de aanwezigheid van het dode lichaam op de begraafplaats?* De vraag wordt beantwoord door te kijken hoe het dode lichaam afwezig wordt gemaakt, hoe het lichaam in relatie staat met andere materialen op de begraafplaats en wat de ruimtelijkheid van het lichaam op de begraafplaats zegt over betekenisgeving van de dood.

---

¹⁶ Willem, participerende observatie, 14 maart 2021.

Mens en/als materiaal: drie processen in werking

In het veldwerk heb ik ondervonden dat de onderhandeling van de overledene als persoon of lichaam in verband staat met twee andere processen, namelijk 1) de wisselwerking van verhulling en onthulling, en 2) de verpersoonlijking van materiaal. Het object lichaam van Jorien wordt verhuld, waarna haar aanwezigheid weer visueel wordt gemaakt door middel van grafbedekking.

Het is een voorbeeld waarin we het begrip van Hetherington (2004), de actieve mobilisatie van het afwezige, terugzien. Het object lichaam, wordt afwezig gemaakt. Enkel, de afwezigheid van het dode lichaam is dubbelzinnig: de afwezigheid heeft als effect dat nabestaanden boven de grond de aanwezigheid van de overledene weer zichtbaar maken. Waar het object lichaam, zoals Bille, Hastrup en Sørensen (2010, 21) zeggen een confrontatie is van het incomplete – de levende persoon – refereren materialen boven het graf doelstellig naar de persoon. Het lichaam, zoals ook benadrukt door Willem, is bovendien een materiaal dat vergaat en moet vergaan op de begraafplaats. Ik beargumenteer dat de materialen op het graf de rol van het lichaam overnemen als visuele representatie van de overledene. Het lichaam is volgens James (1891 in Wojtkowiak 2012, 38) *de meest pure vorm van materiële zelf*. Het graf van de overledene kan ook gezien worden als een deel van de materiële zelf, waar het lichaam én de materialen die verwijzen naar de persoon een aandeel in hebben.

Zoals het tijdelijke naambordje van Jorien laat zien, is het belangrijk om op de begraafplaats te laten zien wie er begraven ligt. Monumenten op de stedelijke begraafplaatsen waren vaak erg persoonlijk, een informant gaf bijvoorbeeld aan dat de teksten op de monumenten van haar ouders gekozen waren, omdat het zinnen waren van hun lievelingsnummers. Daarnaast werden er persoonlijke objecten zoals een pet of bril bij het graf gelegd (*Zie afbeelding 7*). De onzichtbaar gemaakte persoon, wordt weer onthuld in andere materialen. Door middel van verpersoonlijking van materiaal, wordt er een stukje van de identiteit van de persoon onthuld en maakt de persoon deel uit van de visueel zichtbare materiële ruimte van de begraafplaats (*In hoofdstuk 4 wordt er dieper ingegaan op identiteit na de dood*). Dit kan ook door niet-nabestaanden bezoekers geïnterpreteerd worden. Een van mijn informanten, een vrouw van 22 die wel is een rondje over de begraafplaats wandelde, wees mij op een graf waar een standbeeldenhondje op lag te waken. *'Ja je gaat toch denken, misschien was er in het echt ook wel eentje van'*¹⁷. Het lezen van materialen als een afspiegeling van de persoon is een inzicht dat werd gedeeld door meerdere informanten die als bezoeker op de begraafplaats waren.

---

¹⁷ informeel gesprek, 12 februari 2021.

Afbeelding 7, gemaakt door Wies. De foto is bewerkt, de tekst op de steen is onleesbaar gemaakt. Dit is gedaan om de privacy te waarborgen.

Wanneer de aanwezigheid van de overledene niet meer wordt getoond in het landschap van de begraafplaats, kan dit ervaren worden als een afwezigheid van de persoon door de nabestaanden. Door een afwezigheid van een monument wordt de afwezigheid van de persoon in het leven van de nabestaanden extra benadrukt. Eén van de families die met grote regelmaat de begraafplaats bezoeken, is de familie de Jong bestaande uit een moeder en volwassen zoon. Tweemaal daags bezoeken zij de begraafplaats om naar het gezamenlijke graf van de vader en zoon te gaan. De vader is enkele maanden terug overleden en is bij de zoon begraven die hier al langer ligt. Nu is de steen naar de steenhouwer om de tekst en de foto op het monument aan te passen, zodat zij beide op de steen staan. Hoewel er nog planten op het graf staan, wordt de afwezigheid van de steen als een leegte ervaren. Tijdens het interview met de familie de Jong, vertelt de moeder: *‘Het is anders. Ja.. Het is een lege plek, en dat doet denken aan de leegte in het leven. Dan is het maar kaal als je*

*hier aankomt. Nee dat is niet fijn, ik zal blij zijn als de steen klaar is.*¹⁸ In de tussentijd hebben zij een foto op het graf gezet, waarbij twee foto's van de vader en de zoon zijn gefotoshopt tot één foto. 'Als er niks is, dan is er ook niks om tegen te praten'. Zonder een visuele representatie wordt de afwezigheid een pijnlijke, emotionele ervaring. Een afwezigheid die wordt gevoeld, een *presence of absence* (Bille, Hastrup en Sørensen 2016). Aldus, de aanwezigheid van materiaal *op* het graf is van belang om de aanwezigheid van de persoon te ervaren. De materialen op het graf nemen de rol van het lichaam als representatie van de zelf over en worden deel van de persoon als subject. Zo neemt een foto, een representatie van de zelf (net zoals het overleden lichaam,) de rol als communicatiemiddel over.

Afbeelding 8. Foto genomen tijdens een walking interview, waarbij Mohammed mij het graf van zijn vrouw liet zien. De foto is bewerkt door de foto bij te snijden en de tekst op de steen is geanonimiseerd.

Dit is gedaan om de privacy van de informant zo goed mogelijk te waarborgen.)

Materialiteit geeft de mogelijkheid om nabijheid te zoeken met de persoon, door zintuigelijke reacties te hebben met een tastbare representatie van de overledene. Dit was iets wat door meerdere informanten als

---

¹⁸ Moeder de Jong, *walking interview*, 15 april 2021.

zeer waardevol werd gezien, zoals mevrouw de Jong ook vertelde. Tijdens de *walking interviews* die ik heb afgelegd observeerde ik vaak dat informanten ook lichamelijk communiceren met het materiaal. Door bijvoorbeeld over de steen te leunen (*Zie afbeelding 8*), op het graf te zitten of te wijzen naar de steen als het over een persoon ging. Een sprekend voorbeeld is een meneer van 47 die ik ontmoette toen hij het graf van zijn vader opzocht en bij het afscheid omdraaide naar de steen en zei: *‘Dag pa, tot volgende week’*¹⁹.

De ruimtelijkheid van het lichaam

Hoewel de focus van het object lichaam verplaatst naar andere materialen, zoals de steen of een foto, is de ruimtelijke aanwezigheid van het lichaam wel belangrijk in de ervaring van de begraafplaats. Juist de wetenschap dat de overledene hier nog ligt was voor veel nabestaanden van belang. Veelal werd dit omschreven door mijn informanten als een bepaalde aantrekkingskracht die de plek voor hen als nabestaanden heeft. Toen ik aan mevrouw de Jong vroeg waar deze aantrekkingskracht voor haar vandaan kwam zei zij: *‘Je hebt de kist de grond in zien gaan, ik weet dat hij hier ligt. Ja ik denk dat ik daarom terug moet naar zijn lichaam. Ook al weet ik dat zijn geest nog om mij heen hangt en niet per se hier is.’*²⁰ Er is dus zeker nog wel een bewustzijn dat het lichaam aanwezig is op de plek, en de herinnering aan de laatste keer dat de kist zichtbaar was, zijn verbonden aan de betekenis van het graf.

Monumenten zonder de aanwezigheid van het dode lichaam konden voor mijn informanten ook van belang zijn. Veel informanten vertelden dat zij naast het graf, thuis ook een gedenkplekje hebben of thuis een kaars aansteken om te gedenken. Daarnaast was er op een begraafplaats in Utrecht ook een herdenkingskunstwerk ‘Aan mijn Liefste’ (*zie afbeelding 9*)²¹. Binnenin het monument kan een gedenkplaatje bijgezet worden met de naam en de geboorte- en sterftedata van een overledene. Iedereen mag zo’n gedenkplaatje bestellen. Dit zorgt er ook voor dat de begraafplaats andere bezoekers kan aantrekken (*Zie ook hoofdstuk 1*), bijvoorbeeld nabestaanden die hun overledene hebben gecremeerd bij het crematorium wat naast de begraafplaats ligt.

---

¹⁹ Informeel gesprek, 17 februari 2021.

²⁰ Moeder de Jong, *walking interview*, 15 april 2021.

²¹ Dit monument is deel van een paviljoen waar men kan herdenken. Er kunnen ook brieven geschreven worden naar de overledene met als adres dit monument. Via de postbode of door de nabestaande zelf kan de brief in de nis worden gestopt. Door een brief te sturen die in het monument wordt gestopt, kan de nabestaande nog op een tastbare manier communiceren met de overledene. Een kaart sturen heeft vaak als doel om afstand te overbruggen, van *hier* naar *daar*. Ook bij het schrijven van een brief naar een overledene zou dit effect hiermee bereikt kunnen worden, hoewel het *daar* voor iedereen er anders uit zou kunnen zien in gedachte. Weet niet of ik dit nog ga gebruiken.

(Afbeelding 9, gemaakt door Wies. Te zien is het monument Aan mijn Liefste van Ingeborg Meulendijks)

Twee informanten die zo'n gedenkplaatje hebben laten plaatsen op het monument Aan mijn Liefste, zijn de volwassen zussen Emma en Floor de Wit. Hun moeder ligt begraven op een Utrechtse begraafplaats. Toen ik hun vroeg, waarom zij een gedenkplaatje hebben laten plaatsen terwijl hun moeders graf nog bestaat, zei Emma: *'Als er ooit iets met ons gebeurt, stel we kunnen het graf niet meer betalen, dan hebben we nog een plekje om naartoe te gaan'*²². Het gedenkplaatje op het monument zorgt voor een tastbare en zichtbare plek om hun moeder te gedenken, waar haar naam en data staan. Hoewel dit een geruststellende gedachte voor Emma en Floor was, zeiden zij wel dat het anders was dan *'het tuintje'*²³ van mams'. Wat het anders maakte was dat het graf haar plekje was, waar alleen zij herdacht werd en waar haar lichaam ligt. De ruimtelijke aanwezigheid van hun moeders lichaam zorgde dus voor een extra laag van betekenis.

---

²² Emma, *walking interview*, 26 maart 2021.

²³ Emma en Floor noemden het graf van hun moeder liever een tuintje, omdat dit minder vervelende associaties opwekten. De grafbedekking was net als een tuin ingedeeld met kleine beeldjes, planten en bloemen.

Hoewel de ruimte die het dode lichaam inneemt op de begraafplaats van betekenis is bij het gedenken, kan het ruimtelijke lichaam ook negatieve reacties oproepen. De gedeelde ervaring waar mijn informanten negatieve gevoelens bij hadden was het staan of lopen op graven. Dit werd afgekeurd. Toen ik Emma en Floor interviewde, vertelden zij mij dat ze een lange tijd dachten dat de plek naast hun moeder geen graf was. Er stond namelijk geen monument op en ook geen andere materialen. Daarom liepen zij vaak over deze plek om het tuintje van hun moeder te onderhouden. Toen zij erachter kwamen dat daar wel iemand begraven was, hadden zij hier een heel naar gevoel aan over gehouden dat ze over iemands graf hadden gelopen. Materiaal kan dus ook zichtbaar maken dat er iemand begraven is en bezoeker beschermen in het lopen over graven. Maar als Floor en Emma dit nooit hadden geweten, dan hadden zij geen naar gevoel gehad. De aanwezigheid van het niet-zichtbare lichaam heeft op de bezoekers die niet op de hoogte zijn van de aanwezigheid geen effect. Enkel wanneer deze aanwezigheid kenbaar of zichtbaar wordt gemaakt heeft de aanwezigheid van het dode lichaam invloed op de ervaring van de begraafplaats.

De knekelput: een nieuwe fase van afwezigheid

Zoals eerder vermeld is begraven, de functie van begraafplaatsen, in populariteit afgenomen. Hierdoor moeten begraafplaatsen onderzoek naar nieuwe manieren om bezoekers te trekken (*Zie ook Hoofdstuk 1*). Nu er minder begraven wordt zijn de begraafplaatsen minder vol. Toch worden graven in Nederland na een tijdsperiode geruimd. De tijdsperiode waarna dit gebeurt, hangt af van het soort graf waar men voor kiest. In Nederland heb je de keuze voor twee typen graven²⁴, algemene of particuliere graven. Algemene graven zijn getypeerd door de efficiënte vorm van begraven. Een graf is afhankelijk van de begraafplaats 2- of 3-diep, wat betekent dat er twee of drie mensen die elkaar niet kennen in één graf worden begraven. Daarnaast zijn deze graven in het bezit van de begraafplaats, nabestaanden zijn geen eigenaren van het graf. Dit betekent tevens dat het graf, ook afhankelijk van de begraafplaats, maximaal tussen de 10 en 15 jaar wordt gebruikt. Daarna wordt het graf geruimd, er is nog wel de optie om hierna te herbegraven of de menselijke resten te cremen, maar dit gaat op de kosten van de nabestaanden. Particuliere graven kunnen daarentegen verlengd worden wanneer de termijn van het grafrecht is afgelopen. De kosten zijn hoger, maar een particulier graf biedt ook de mogelijkheid om met familieleden (of vrienden²⁵) begraven te worden, wat voor veel van mijn informanten een wens was (*Zie ook Hoofdstuk 4*).

Bij de toegang van de begraafplaatsen hingen vaak in de informatieborden lijsten van grafnummers, waarvan het einde van de termijn naderde. Wanneer de termijn van het algemeen graf is verlopen of een particulier

---

²⁴ En naast deze twee graven kan er ook worden gekozen om te kiezen voor een kindergraf, wanneer de overledene jonger dan 12 jaar oud is.

²⁵ Hoewel dit mogelijk is, ben ik dit naar mijn weten amper tegengekomen. Enkel in de vorm van een communitygraf, zoals The Underground Community <https://theundergroundcommunity.wordpress.com/2011/05/13/the-underground-community-utrecht/>, en verscheidene zustergraven.

graf niet wordt verlengd, wordt het opgeheven als gedenkplek. Het monument wordt verwijderd, de grond wordt opgehoogd en ingezaaid met gras. Het lichaam wordt echter pas geruimd, wanneer de plek weer in gebruik wordt genomen door iemand anders. Hoewel het lichaam dus nog aanwezig is onder de grond, wordt dit niet ervaren als een aanwezigheid, omdat er niet meer visueel wordt gerefereerd naar het lichaam. Door het monument weg te halen en de plek op te hogen en in te zaaien, wordt er de illusie gewekt dat het graf ‘leeg’ is. Het fysieke lichaam als object is nog aanwezig, maar door de persoonlijke materialen weg te halen is de persoon als subject niet meer aanwezig in het visuele landschap. Nu het aanwezige weer afwezig is gemaakt, is het proces van verwerking voor de nabestaanden bij het graf afgesloten.

Wanneer het graf weer wordt uitgegeven, zoals bij het graf van Jorien, worden de menselijke resten geruimd. Het dode lichaam klaar voor de ruiming is nu veranderd in de menselijke resten, volledig geobjectificeerd. Deze menselijke resten komen in het verzamelgraf, ook wel de knekelput genoemd. Dit zijn vaak metalen bakken onder de grond, waar de resten nog verder kunnen vergaan tot stof. De locatie van het verzamelgraf is niet bekend en hier staat geen monument bij. Hoewel de menselijke resten nog wel ergens zijn, was er onder de werkmannen de consensus dat de menselijke resten die in het verzamelgraf ‘weg’²⁶ zijn. Veel van mijn participanten waren nog niet klaar voor deze afsluitende dood op de begraafplaats.

Eén informant had een hele speciale kijk op de knekelput als afsluiting van de dood. Een man had zijn vader en broer verloren, zij lagen naast elkaar begraven. Hij had aan de hand van zijn eigen levensverwachting uitgerekend dat hij het graf van zijn vader en broer nog zou verlengen. Wanneer hij ongeveer 85 zou zijn, zouden beide graven geruimd worden en hij gecremeerd, ‘*dan zijn zij nog samen in de knekelput en is het met mijn dood klaar*’²⁷. Met zijn eigen dood sluit hij ook de dood van zijn broer en vader af. En de dode lichamen van zijn broer en vader blijven in nabijheid van elkaar, waardoor zij in de dood nog samen zijn (*dit wordt verder behandeld in Hoofdstuk 4*). Hoewel de overledene nog steeds in gedachte of in andere vormen aanwezig kan zijn in het leven van de nabestaanden, is het weghalen van het monument en het verplaatsen van de menselijke resten in de knekelput een verdere ontwikkeling van het afwezige. Een verdere actieve mobilisatie van de afwezigheid van de dood. Dit maakt het proces rondom de dood van het subject – de persoon die herdacht wordt - eindig.

Samenvattend, het proces van verhulling kan gezien worden als het actief afwezig maken van het object lichaam, waarna de afwezigheid weer visueel aanwezig wordt gemaakt door middel van verpersoonlijkt materiaal. Hierin wordt er gerefereerd naar de persoon, ofwel het subject. Wat de verpersoonlijking van materiaal betekent in het kader van betekenisgeving van de dood, zal verder aan bod komen in het volgende hoofdstuk.

---

²⁶ Willem, *walking interview*, 9 maart 2021.

²⁷ Man, *open interview*, 23 maart 2021

Hoofdstuk 4: Aan gene zijde van het graf²⁸

Wies van Middelkoop

Roodborstje

'Nee ze zijn er niet, het vogelvoer is wel opgegeten. Maar ik denk dat ze aan het broeden zijn in deze tijd van het jaar.' De zoon de Jong pakt nog wat vogelvoer uit een zakje dat ze hebben meegenomen en strooit er wat van in de bloempotten met hortensia's die op het graf staan. De musjes komen er meteen op af, maar geen roodborstjes. *'De eerste keer dat we hier kwamen na de begrafenis, er was nog niks, toen zat hier midden op het graf een roodborstje naar ons te kijken. Soms zitten ze in die boom daar. En thuis komen ze ook altijd dichtbij.'*, zegt de zoon. De moeder, vertelt verder: *'We hadden het ook aan hem gevraagd toen hij [de vader] ziek was, "geef ons een teken dat je er nog bent, iets."* En toen heeft hij gezegd, *"dat is goed ik laat het weten"*. En sindsdien komen de roodborstjes altijd naar ons toe. Maar nu jammer genoeg niet, ze zullen wel op hun nestjes zitten'

De aanwezigheid van een roodborstje werd gezien als een teken dat de vader van Familie de Jong nog *ergens* was. Hoewel het roodborstje zelf nog gezien wordt als een vogel, met een broedseizoen, wordt bepaalde aanwezigheid van deze vogel gezien als een aanwezigheid van de vader. Deze aanwezigheid wordt ook uitgelokt door vogelvoer te strooien, en wordt dus actief opgezocht. Het roodborstje zou hiermee volgens Latour (1993 in Hockey et al 2010,11) *agency* hebben, omdat de aanwezigheid van de vogel de beleving van de begraafplaats verandert. Waar vanuit Gell's concept van *secondaire agency* gezegd zou kunnen worden, dat het roodborstje een bepaalde intentionaliteit mist, en enkel betekenis krijgt in relatie tot de belofte van de vader en de interpretatie van de moeder en de zoon. Wat het roodborstje betekent in deze context maakt deze analyse ingewikkeld, aangezien er een geloof is in een aanwezigheid van een geest of ziel, die wordt bevestigd door de aanwezigheid van het roodborstje. Hoe de nabestaanden de omgeving *zelf* ervaren lijkt in het geval van een geïnterpreteerde aanwezigheid van de overledene daarom van belang.

De bevestiging dat iemand nog *ergens* is, is iets wat mijn informanten meerdere malen hebben beschreven. Zowel in een fysieke vorm zoals het roodborstje, of het gevoel dat de ziel nog rondzweeft, of een algeheel gevoel dat iemand er nog is. Soms wordt dit geloof geuit door middel van een interactie met materiaal, zoals gezien met het voeren van de roodborstjes. In dit hoofdstuk zal centraal staan hoe onze informanten nadenken over voortdurende banden na de dood, hoe dit in verband staat met de identiteit van de overledene en wat dit zegt over hoe mensen de dood conceptualiseren.

---

²⁸ Aan gene zijde van het graf is een Nederlands spreekwoord, het betekent: 'na de dood'.

Gefluister in het oor: de aanwezige overledene

In het vorige hoofdstuk is onder andere besproken hoe het dode lichaam een rol speelt in de ervaring van de begraafplaats. Het kiezen van de plek van het lichaam was iets waar vaak goed over na werd gedacht en een instinctief karakter had. Emma en Floor vertelden mij bijvoorbeeld, dat toen zij *het tuintje* van hun moeder gingen uitzoeken, ze de stem van hun moeder hoorde bij de uiteindelijke plek die het geworden was. ‘*Hier wil ik wel*’, hoorde ze haar zeggen. “*Toen hebben we eerst gekeken naar een plekje aan de rand, maar daar was de weg heel luid, dat vonden we meteen niks. En iedereen had ons gewaarschuwd “doe maar niet onder een boom” voor het onderhoud zeg maar. Maar ze hield wel van kamperen, en hier was het ook wat voller. Ze hield er wel van om onder de mensen te komen dus dat klopte wel, naar ons gevoel.*”²⁹ De omgeving wordt dus in acht genomen bij het uitzoeken van een plek, waarbij zelfs de wereld buiten de begraafplaats invloed kan hebben op de ervaring. Dit bevestigt het idee van betekenisgeving en *agency* in ANT van Latour (1993).

Net zoals kleren of een huis een uiting kunnen zijn van identiteit, kan het graf en de plaats van het graf een uiting zijn van identiteit na de dood. Dit is veelal een geïnterpreteerde identiteit die gevormd is door hoe de nabestaanden het individu zagen. Tenzij er wensen waren voor het graf vanuit de overledene. Het kwam af en toe voor als iemand terminaal ziek was, dat er voor het overlijden al besloten was door de overledene waar hij of zij begraven zouden worden. Soms was er zelfs samen met de nabestaande besproken hoe het monument eruit moest komen te zien. In dit geval verkrijgt het graf *secondaire agency* (Gell 1998) die gevormd is door de laatste wens van de overledene en de handelingen van de nabestaanden na het overlijden.

De manier waarop identiteit terugkwam in de monumenten, was vaak door belangrijke factoren uit het leven van de overledene terug te laten komen in het grafmonument of de verdere grafbedekking. Voorbeelden hiervan zijn materialen die te maken hebben met een hobby of sport van de overledene, zoals ski- of drumstokken. Een mevrouw had samen met haar man afgesproken om een olijfbom te planten op haar graf, omdat ze in Spanje had gestudeerd. Of een waterkan van thuis die van de overledene was geweest werd nu als vaas gebruikt op het graf. Zo worden materialen uit het leven, of die een bepaald deel van het leven van de overledene representeren, een uiting van de identiteit op het graf. Het verleden – het leven – wordt verbonden met het heden en de toekomst, de dood. Zo blijft er een mate van continuïteit bestaan rondom de overledene. Dit zorgt ervoor dat de overledene in een materiële versie nog voortleeft in het graf. Dat graven de persoonlijkheid en identiteit van de overledene op deze manier uitdragen, is historisch gezien

---

²⁹ Floor, *walking interview*, 26 maart 2021.

een relatief nieuw concept. Meerdere steenhouwers en werkmannen op de begraafplaatsen verzekerden ons ervan dat de graven vroeger meer uniformiteit hadden, en dat alleen de rijken een groot en persoonlijke monument hadden (wat vaak een teken was van status). Een voorbeeld hiervan is te zien op *afbeelding 10*, waar sommige grafstenen enkel van nummers zijn voorzien. Niet enkel het graf kan een extensie van de zelf van de overledene worden. Ook bij andere persoonlijke materialen en objecten werd een bepaalde aanwezigheid gevoeld, zoals een trouwring. Alan (22) verwoordde dit fenomeen heel duidelijk, wat ik al bij meerdere informanten had gezien:

*“Na zijn overlijden sliep ik wekenlang met zijn zakdoeken. Ik had het idee dat hij nog in die zakdoeken zat. Ik had zijn ziel in die zakdoeken gestopt. Maar na een tijdje werd ik bang dat de zakdoeken kapot zouden gaan en dat hij dan ook echt weg zou zijn. Dingen verslijten of raken kwijt. Of als ik een insect dood sloeg, dan was ik daarna bang ‘oh misschien was dat papa wel’.”*³⁰

Alan heeft nu niet meer het idee dat de ziel van zijn vader nog in materialen zit. Meer ziet hij zijn eigen leven en lichaam als een erfenis die hij van zijn vader heeft gekregen. Toch is dit een goed voorbeeld, omdat meerdere informanten een bepaald gevoel van aanwezigheid ervaarde bij persoonlijke materialen of het graf. In het geval van Emma en Floor werd er nog een gevoel van agency ervaren van hun moeder, de stem van hun moeder die nog aanwezig was. Het gevoel dat de persoon er nog is, of dit echt is of niet, zorgt ervoor dat de nabestaanden bepaalde keuzes maken voor het graf die de overledene zou waarderen.

Dit kwam ook terug bij de interviews die ik heb gehad met mensen waarvan de overledene was gecremeerd. As kan worden begraven, maar werd door informanten ook thuis bewaard of (deels) uitgestrooid. Alan heeft acht jaar geleden zijn vader verloren. De as van zijn vader staat deels thuis, omdat het vreemd aanvoelde om hem niet meer in de familiesetting te hebben. Daarnaast hebben ze een deel van zijn as uitgestrooid in Engeland, waar ze wel is op vakantie waren geweest. Toen ik vroeg naar de motivatie voor de keuze zei hij: *“Hij was een buitenmens, dus het voelde niet goed als hij opgesloten zat in een asbus. We hebben hem onder een boom op een heuvel uitgestrooid”*³¹. Hoewel Alan niet het idee heeft dat de as van zijn vader ook echt zijn vader is, krijgt de as wel een bepaalde menselijke factor; de as kan zich opgesloten voelen en dat was niet iets wat bij zijn vader paste als buitenmens. De toeschrijving van *agency* aan as, was iets wat vaker voorkwam. *“Hij is uitgestrooid bij water. Dat was een plek waar hij graag kwam. En ik vind het wel een mooi idee dat ik nu het gevoel heb dat hij verbonden is met al het water.”*³². Wat er met het dode lichaam gebeurt, moet dus in lijn staan met de identiteit van de overledene.

---

³⁰ Alan, *diepte-interview*, 31 maart 2021.

³¹ Alan, *diepte interview*, 31 maart 2021.

³² Teun, *walking interview*, 5 april 2021.

(Afbeelding 10, grafstenen met Belgisch natuursteen op gemeentelijke begraafplaats Soestbergen in Utrecht³³)

Samen in de dood

Het idee dat de identiteit van de overledene behouden wordt, staat in verband met de relatie die er nog is tussen de overledene en de nabestaanden. Meerdere nabestaanden van wie de partner of een familielid was overleden, lieten weten dat zij al wisten dat zij bij hun overledene begraven zouden willen worden. Dit was vaak al besloten bij het overlijden, zodat er meteen een 2-diep of 3-diep graf gegraven werd. Soms was iemand ook begraven bij een ander familielid die al eerder was overleden, waardoor zij nu herenigd waren

---

³³ Deze graven worden niet geruimd, omdat De Gemeentelijke Begraafplaats Soestbergen onderdeel is van de werelderfgoedlijst. [https://erfgoed.utrecht.nl/fileadmin/uploads/documenten/zz-erfgoed/publicaties/folders-cultuurhistorie/Publieksbrochures Monumentaal Utrecht mei 2009 1 .pdf](https://erfgoed.utrecht.nl/fileadmin/uploads/documenten/zz-erfgoed/publicaties/folders-cultuurhistorie/Publieksbrochures_Monumentaal_Utrecht_mei_2009_1_.pdf)

in de dood. Dit laat zien dat de banden na de dood nog blijven bestaan. Tussen de levenden en de doden zoals beschreven door Howarth (2000), maar ook tussen de doden zelf. Niet alleen door interactie met het graf kunnen deze banden blijven ontstaan of via innerlijke representaties. Ook door middel van het de ruimtelijkheid van het lichaam kunnen mensen weer bij elkaar komen, of de nabestaanden hebben een bepaalde anticipatie van hun eigen dood om weer dicht bij de ander te zijn. Soms werd er bijvoorbeeld ook ruimte overgelaten op het monument, zodat er nog een naam bij zou kunnen worden geplaatst.

Ook in grafbedekking kwamen voortdurende banden vaak visueel naar voren. Bijvoorbeeld bij Emma en Floor die alle belangrijke grafbedekking in 3-eenheden hadden geplaatst, om zo de drie-eenheid die zij met hun moeder vormden ook terug te laten komen in het graf. Zij gaven ook altijd drie kussen naar het graf, dus ook in gedrag richting materiaal komt dit naar voren. Wat veel van informanten aangaven, was dat de overledene deel was van hun dagelijkse ritme en hun leven. Dit sluit aan op Howarths' (2000, 130) interpretatie van de dood van een ander als een verlies van de zelf. Dit gemis in het dagelijks leven, verandert in sommige gevallen het dagritme van de nabestaande, waardoor zij een leegte ervaarden. Sommige informanten gaven aan dat dit de reden was dat zij vaak naar de begraafplaats kwamen. Naast de aantrekkingskracht van het lichaam, was de afwezigheid van de persoon dus ook een motivatie om terug te komen naar het graf, om zo de dag op te vullen.

Een ander voorbeeld is het bijvullen en aansteken van een olielamp of kaars wat vaak dagelijks of om de twee dagen werd gedaan. Deze handeling had een dubbele laag. Enerzijds laat het bijvullen van de olielamp een bepaalde trouwheid zien, dat er *altijd een pitje zal blijven branden*³⁴ voor de overledene. Bovendien zorgt het branden van een kaars of olielamp dat het graf een gezelligere plek is volgens mijn informanten, en kan het branden van een lichtje een religieuze lading hebben zoals bij de katholieken. Mohammed, een islamitische man, brandde altijd een olielamp, "*zodat zij daarboven misschien ook wordt verlicht door Allah*"³⁵. Anderzijds is het ook een structurering van materiaal, aangezien de olielamp na twee dagen leeg is. Het materiaal krijgt dus betekenis in combinatie met de mens – ofwel secundaire *agency* (Gell) - maar vereist ook een gestructureerde handeling en is dus een actor in de begraafplaats als netwerk, volgens ANT van Bruno Latour.

---

³⁴ Meneer Recht, *diepte-interview*, 14 maart 2021

³⁵ Mohammed, *walking interview*, 11 maart 2021.

Iets of niets

Het voortzetten van een band tussen de doden of tussen de overledene en de nabestaanden, en het eerder besproken gevoel van aanwezigheid, kan ons iets zeggen over hoe mensen denken over de dood. Hoewel Nederland een sterk gesecculariseerd land is (zie ook *Context*) hadden veel van mijn informanten het idee dat er nog *iets* is. Ook al wisten zij vaak niet goed hoe zij dit *iets* moesten omschrijven, of juist het gevoel van onwetendheid over wat er zou kunnen zijn werd gewaardeerd. Soms werd er gesproken over de nabestaanden *daarboven*, andere keren hadden nabestaanden een erg concreet idee van een aanwezigheid, zoals in het geval van het roodborstje.

Sporadisch werd er iets gezegd in de trant van: “*Dood is dood*”³⁶ Hoewel sommigen informanten dit idee van de dood hadden, werd er vaak nog wel een band onderhouden met het graf en was ruimen geen optie. Dit laat zien dat het lichaam belangrijk blijft en er een bepaalde band blijft bestaan, zelfs als men gelooft dat er niks is. Dit kwam tevens terug in het idee dat graven er verzorgd en netjes uit moesten zien. Dit vereist een bepaalde trouwheid en betrokkenheid die wordt onderhouden met de overledene. Dit werd door bijna alle informanten geuit. Vanuit het (groen)beheer werd dit ook aangemoedigd, omdat een verzorgde begraafplaats ook ‘*een visitekaartje*’³⁷ is voor de begraafplaats. Verzorgdheid in materiaal is dus een uiting van de relatie tussen de overledene en de nabestaanden, maar wordt ook gestructureerd vanuit de begraafplaats in de context van de begraafplaats als een bedrijf. Een verzorgd graf werd soms meer privileges gegeven, zo werd er wel is een oogje toegeknepen bij een kleine overtreding van de regels omtrent grafbedekking³⁸, wanneer het erg duidelijk was dat het graf met veel zorg werd onderhouden.

De keerzijde hiervan was dat ‘onverzorgde’ graven soms door bezoekers werden gezien als een verwaarlozing van de overledene; dat de persoon vergeten werd. Door anderen stond een graf dat werd overgenomen door de natuur juist symbool voor de natuurlijke loop van het leven, maar dan in de dood. In de eerste visie wordt een onverzorgd graf gezien als een verwaarlozing van de relationele banden die nog voortduren na de dood. Als dit niet meer wordt onderhouden door het materiaal te onderhouden, laat dit zien dat het leven eindig is en de dood ook. Dit was voor veel bezoekers confronterend, maar kon er ook juist voor zorgen dat de begraafplaats een plek is voor reflectie. Waar men kan nadenken over de eigen eindigheid, hoe men zich verhoudt tot de natuur, of andere levensbeschouwelijke vragen. Dit was voor veel niet-nabestaande bezoekers van de begraafplaats die ik heb gesproken hun grootste motivatie om naar de begraafplaats te komen. De abstracte dood wordt op de begraafplaats zichtbaar en concreet gemaakt.

---

³⁶ Hans, *walking interview*, 25 maart 2021.

³⁷ Willem, *informeel gesprek*, 25 maart 2021.

³⁸ Grafbedekking moet binnen bepaalde grenzen vallen en soms zijn er bij een begraafplaats extra regels rondom duurzame materialen, veiligheid en onderhoud.

De buigzaamheid van het verdriet

*in een wereld van louter plezier
kwam ik haar tegen, glimlachend,
en ze zei: wat liefde is geweest
luister ernaar in de bomen
en ik knikte en we liepen nog lang
in de stille tuin.*

*de wereld was van louter golven
en ik zonk in haar als een lijk
naar beneden het water sloot
boven mijn hoofd en even
voelde ik een vis langs mij strijken
in de stille zee.*

*dag zei ik tegen haar dag kom
ik je nog eens tegen, glimlachend
maar de wind blies weg
haar gezicht in het water
en ik knikte en ik werd onzichtbaar
in het stille leven.*

Hans Lodeizen

Uit: Het innerlijke behang, 1963.

Hoofdstuk 5: Conclusie

In ons onderzoek hebben we ons gefocust op processen van betekenisgeving aan de dood. Dit hebben we onderzocht aan de hand van twee invalshoeken; enerzijds gericht op het gebruik van de ruimte op en rondom de begraafplaats, anderzijds op de rol die materialiteit speelt in deze ruimte. Deze twee invalshoeken zijn inherent verbonden aan elkaar en vullen elkaar aan, daarmee is ons onderzoek complementair van aard. We hebben deze invalshoeken onderzocht door middel van een kwalitatief onderzoek op stedelijke begraafplaatsen in Utrecht, Rotterdam, Amersfoort en Breda. Aan de hand van participerende observatie, interviews, observatie, *hanging-out* en *smalltalk* hebben wij de stedelijke ruimte op en rondom begraafplaatsen ervaren. Hierin hebben we de ruimte van de begraafplaats benaderd als een plek die vatbaar is voor verschillend *place-making* praktijken (Aucoin 2017, 396), waar verschillende gebruikersvormen en materiële betekenisgevingen elkaar tegen kunnen spreken en overlappen. Dit maakt de begraafplaats multivocaal en multilokaal (Aucoin 2017, 397). De multifunctionele begraafplaats in transitie maakt dit duidelijk, doordat de begraafplaats duidelijk wordt benaderd vanuit verschillende perspectieven.

Door verstedelijking en nieuwe soorten van lijkbezorging, is de plek van de dood in de samenleving verandert (Mathijssen en Venhorst 2019; Rugg 2000; Hallam en Hockey 2001). Nu er minder wordt begraven en de populariteit van begraafplaatsen afneemt, is er vanuit het beheer vaak ook een wens om de begraafplaats toegankelijker te maken. Het toegankelijker maken van de ruimte wordt gedaan door aanpassingen die een dubbele functie dienen; ten eerste de ondersteuning en uitbreiding van uitvaartrituelen en ten tweede de toenemende recreatie (Skår et al. 2018; Swensen en Skår 2019). Dit terwijl de begraafplaats nog steeds nadrukkelijk als begraafplaats wordt gezien, waar de belangen van de rouwende persoon centraal staan en het lichaam van de overledene integer behandeld moet worden. Dit zijn twee conflicterende perspectieven van de *place* van de begraafplaats, er bestaat een multivocaliteit en multilocaliteit (Aucoin 2017, 397). Vanuit beide invalshoeken kan dit verklaard worden aan de hand van verschillende manieren waarop de dood zichtbaar is op en rondom de begraafplaats. Hierin hebben we ondervonden dat de ruimte en materialiteit gecategoriseerd kan worden in mate van zichtbaarheid en daarmee toegankelijkheid van de dood.

Comfortabele dood versus confronterende dood

Mary Douglas (1966) stelde met haar theorie *matter out of place* voor dat dingen niet als vies worden gezien omdat ze ook daadwerkelijk vies zijn. Eerder wordt het vieze object of de vieze handeling gezien als een misplaatst iets. Iets wat de grenzen van de normale categorieën van het leven overschrijdt. In het kader van zichtbaarheid op de begraafplaats, worden sommige praktijken (*dirty work*) of objecten (*dirty body*) behandeld als iets misplaatst, wat niet bij het leven hoort. In ons onderzoek hebben we ondervonden dat er een transitie plaatsvindt waarin de notie van besmettelijkheid van *dirty work* en *dirty body* als object

opnieuw bevraagd wordt, wat aansluit op het onderzoek van McMurray en Ward (2014). Processen rondom de dood die nu gepraktiseerd zijn en daarmee uit het zicht worden gehouden. Op aanvraag van nabestaanden worden deze processen vaker naar de voorkant van de schermen gehaald waardoor de betekenis van de handeling en het object emotioneel beladen wordt door de aanwezigheid van nabestaanden (Jordan et al. 2018). Doordat het lichaam vanuit het beheer en personeel nog als object wordt gezien door de afwezigheid van hun persoonlijke emotie (McMurray en Ward), worden praktische handelingen rondom de zeeftafel afgeschermd, en mogen er geen nabestaanden aanwezig zijn bij het dichten van een graf. Dit sluit aan bij het standpunten van Komaromy (2010, 55) en Hockey et al (2010, 15) over verhulling en de conceptuele afstand die wordt gecreëerd met het dode lichaam.

Er is echter gezien dat het dode lichaam niet lineair van de categorie subject-lichaam naar het object-lichaam wordt verplaatst zodra iemand is overleden, zoals Hockey et al. (2010, 15) en Janssen en Verheggen (1997 in Wojtkowiak 2012, 83) en Komaromy (2010,55) stellen, maar eerder afhankelijk van de context bepaalde eigenschappen wordt toegeschreven, zoals Krmpotich, Fontein en Harries (2010, 372) ook beamen. Dit geeft de vrijheid om het lichaam anders te conceptualiseren afhankelijk van de context, waarbij sommige nabestaanden meer de behoefte voelen om het dode lichaam ook in de ‘realistische’ dood - zoals het moment van ruimen - te zien, waar anderen deze behoefte niet voelen, omdat zij dit als object-lichaam ervaren.

In elke stap van het proces van een overleden persoon is er een grens van wat er gestructureerd zichtbaar is voor de rouwende persoon en deze persoon kan helpen in het verwerken van rouw. Deze gestructureerde zichtbaarheid van de dood is op dit moment zichtbaar omdat het niet als grensoverschrijdend en dus als comfortabel wordt gezien. Wij stellen voor om in deze tweescheiding de visuele dood op te delen in de *comfortabele dood* en de *confronterende dood*. De confronterende dood draait om tafereel of fenomenen die men niet zou moeten zien. Er wordt een grens getrokken tussen deze twee categorieën van zichtbaarheid wanneer handelingen of materialen een overheersend praktisch aspect hebben. In deze handelingen wordt er niet naar het dode lichaam gerefereerd als de persoon, het lichaam wordt gezien als een object wat de handeling onpersoonlijk kan maken. De praktische aspecten maken dat de dood als een confronterende ervaring wordt gezien, omdat de niet-rouwende persoon zoals personeel (g)een andere emotionele ervaring heeft met de plek en materiaal van het lichaam. Deze niet-zichtbaarheid als een bescherming vanuit het personeel zou ook gegrond kunnen zijn op het feit dat een nabijheid van dode lichamen zelfs als zij niet zichtbaar waren voor bezoekers soms als vervelend ervaren kon worden. Dit hield echter vaak verband met het idee dat de doden grafrust verdienen en we respectvol met hun lichaam om moeten gaan. Het niet-zichtbaar maken van een *confronterende dood* werd op de begraafplaats gestructureerd van bovenaf door het beheer, terwijl er vanuit de nabestaanden soms een wens was om ook bij deze realistische dood aanwezig te zijn.

Verpersoonlijking van de dood

We hebben gevonden dat de meest *comfortabele dood* in sommige gevallen juist de abstracte visuele dood is die in de wijk aanwezig is, zoals de rook van het crematorium, het luiden van de klokken en de gekleurde ramen van de basisschool. Deze visuele, en in het geval van de kerkklokken sonische, elementen zijn een representatie van de dood in de openbare ruimte. Deze bevindingen staan tegenover de standpunten van Stepputat (2014, 12) en Seale (1998, 54) die stellen dat representaties van de dood door angst voornamelijk worden onderdrukt en vermeden in onze samenleving. In ons onderzoek hebben we gevonden dat de aanwezigheid van de dood wordt vertaald in een teken of een meer acceptabele aanwezigheid die geïntegreerd is in de dynamiek van het dagelijkse leven van het stedelijke gebied. Dit zijn zichtbare en comfortabele verwijzingen naar de dood, of tekens die de dood symboliseren. De dood wordt dus niet onderdrukt zoals eerder werd gesteld, eerder wordt het toegelaten in een meer acceptabele vorm.

De dood kan een comfortabele zichtbaarheid hebben, wanneer de dood verwijst naar de overledene persoon en het dode lichaam onder de grond, zoals te zien is in het indringende afscheid van Jaysira dat impact had op de stad en sociale binding, en de verpersoonlijking van materiaal, waarin er gerefereerd wordt naar de identiteit en de aanwezigheid van de overledene als subject. Hierdoor worden banden in de samenleving versterkt (Metcalf en Huntington 1991; Venbrux et al. 2009) en banden tussen de overledene en nabestaanden nog geuit (Howarth 2000; Young en Light 2016; Davies 2006 in Wojtkowiak 2012, 84). Ook voor niet-nabestaanden was het zien van verpersoonlijkt materiaal op de begraafplaats gewenst; hoewel het soms als indringend en droevig werd ervaren deed het mensen ook nadenken over de overledene persoon en zet het aan tot reflecteren over het eigen leven.

De zichtbaarheid van de dood houdt vanuit Eva's kant verband met de manier waarop de ruimte gestructureerd wordt door regels of qua gebruik ingedeeld wordt op basis van functie; *public vs private* (Madanipour 2005; Aucoin 2017, 396). Vanuit Wies' perspectief houdt dit verband met de plek die het stoffelijk overschot inneemt in de ruimte en hoe dit aanwezig wordt gemaakt door middel van materiaal. De doorgaande relaties met de persoon die ooit was kunnen nu niet gericht worden tot het lichaam, maar wel tot het materiaal dat verbonden is met het lichaam (Woodthorpe 2010, 22; Bleyen 2010, 75; Woodthorpe en Meyer 2017, 11). Hierdoor wordt het graf deel van de identiteit van de overledene na de dood. Hierdoor kan niet enkel het lichaam als materiële zelf (James 1891 in Wojtkowiak 2012, 38) worden gezien in het graf, ook de materialen die verwijzen naar de subject-persoon worden deel van deze materiële zelf. Dit wordt op zichzelf staand ook weer gezien door anderen, waardoor deze aanwezigheid van de dood ook geïnterpreteerd kan worden. Dit sluit weer aan bij Eva's inzicht dat de ruimte van de begraafplaats wordt gevormd en gestructureerd door openbare en afgeschermd rouwprocessen. De inzichten gaan in tegen het idee wat in de literatuur heerst, dat de dood wordt afgezonderd in onze samenleving (Seale 1998; Kastenbaum 2004; Hockey et al 2010).

De eindigheid van de dood

Voor veel van de bezoekers en nabestaanden op de begraafplaats wordt het aanzien van een verzorgd graf gezien als een teken van verbinding tussen de nabestaande van de overledene persoon. Een verzorgd graf haalt daarmee het idee van mogelijke angst voor eenzaamheid weg van de bezoeker. Wanneer een begraafplaats goed onderhouden graven heeft is dit voor de begraafplaats ook een 'visitekaartje'. De begraafplaats is daardoor nog zichtbaar actief waardoor meer mensen het eerder een mooie begraafplaats vinden om zelf begraven te worden of de begraafplaats werd als prettiger ervaren om een rondje over te lopen. Een inactieve of "uitstervende" begraafplaats is minder aantrekkelijk voor een groot deel van de bezoekers. Aan de andere kant is er een groep die een andere betekenis geeft aan de aanschouwing van onverzorgde graven. Onverzorgde graven kunnen juist aanzetten tot bezoek omdat dit een teken kan zijn van de eindigheid van de dood. De confrontatie met deze eindigheid zet aan tot reflecteren over de eigen dood en andere levensbeschouwelijke vragen, maar kan een conflicterend gevoel geven. Het eindigen van het onderhoud van het graf, interpreteert men als een beëindiging van de banden tussen de levenden en de doden. Dit wordt als verdrietig gezien en zorgt voor een inleving in de geïnterpreteerde eenzaamheid van de overledene. Hier tegenover staat, dat het aanschouwen van dit tafereel een gevoel van geluk en dankbaarheid kan oproepen bij de bezoeker voor de aanwezigheid van de naasten in hun leven en het feit dat ze zelf nog leven.

Tijdens ons onderzoek hebben we meerdere malen ondervonden dat de dood voor sommige nabestaanden niet volledig eindigt of afgesloten is bij het verstrijken van de graftermijn. Wij stellen dat er zogezegd een "tweede fase" van de dood en rouw is wanneer het lichaam weer een bestemming moet krijgen na het verstrijken van de graftermijn of het grafrecht. Zoals gezien in Hoofdstuk 2 worden ook in Nederland menselijke resten herbegraven, dit is een nieuwe fase waarin het lichaam nog een keer een ritueel ondergaat en de menselijke resten nog steeds worden gezien als de overledene persoon (ook wel genoemd het subjectlichaam in Hoofdstuk 3). Ook in Hoofdstuk 3 wordt het moment van ruimen benoemd als een nieuwe fase, een nieuwe fase van afwezigheid (Hetherington 2004). Hierin wordt het dode lichaam volledig afwezig gemaakt doordat gedenktekens niet meer naar het lichaam verwijzen. Toch zijn er nog nabestaanden die ook het lichaam in de knekelput niet als eindig ervaren, omdat de lichamen *samen in de dood* zijn. Dit laat zien dat niet alleen de banden tussen de levenden en de doden worden onderhouden (Howart 2000), maar deze banden tussen de doden ook blijven bestaan in de dood.

Discussie

Beperkingen van ons onderzoek

Doordat we tijdens onze veldwerkperiode in een *lockdown* zaten vanwege COVID zijn we tot op zekere hoogte beperkt in het verrichten van veldwerk. Vanuit de overheid waren er regels opgesteld waardoor het samenkomen in groepen verboden werd, en het bijwonen en organiseren van evenementen niet toegestaan was. De maatregelen zorgde ervoor dat afspreken en contact leggen met mogelijke informanten soms wat moeizamer ging. Het zou bovendien kunnen zijn dat een deel van de individuen die normaal gesproken deel uitmaken van het netwerk op de begraafplaats, vanwege hun eigen gezondheidsrisico's niet aanwezig waren op de begraafplaats. Aan de andere kant vond ons onderzoek voornamelijk plaats in de buitenruimte op begraafplaatsen, waardoor de afstand van 1,5 meter tot de ander goed te waarborgen was. De strengere protocollen en de toegenomen drukte op de begraafplaats door COVID hebben er ook voor gezorgd dat potentiële informanten die werkzaam zijn in de uitvaartbranche geen tijd hadden voor deelname aan ons onderzoek.

De mensen die we vooral zijn tegengekomen in het veld zijn mensen die vaker op de begraafplaats komen. Dit is een van onze beperkingen in het onderzoek omdat we de nabestaanden die eigenlijk nooit naar de begraafplaats komen, hierdoor niet of amper hebben kunnen spreken over hun ervaringen op de begraafplaats. Hetzelfde geldt voor de nabestaanden die de begraafplaats als een vervelende plek zien in hun leven. De bezoekers, het personeel en de nabestaanden die we hebben gesproken zijn voornamelijk mensen die met een regelmatige frequentie aanwezig zijn op de begraafplaats. Vanwege ethische redenen hebben we ook geen mensen gesproken die op de begraafplaats aanwezig waren vanwege het bijwonen van een uitvaart als nabestaande. Een van onze invalshoeken was gericht op het gebruik van de begraafplaats en de manier waarop de plek door de aanwezigheid van verschillende onderzoeksgroepen gestructureerd wordt. Bij deze invalshoek komt aan bod hoe de aanwezigheid van de rouwende persoon het gebruik van de ruimte van de begraafplaats structureert. Dit is voornamelijk gedaan vanuit het perspectief van het personeel. Om deze ervaringen alsnog te betrekken in ons onderzoek, hebben we met nabestaanden gesproken over hun ervaringen van de uitvaart in het verleden. Zo hebben we de ervaringen van de rouwende personen op de begraafplaats voor en tijdens een uitvaart niet kunnen meenemen in ons onderzoek. De gedeelde ervaringen van de nabestaanden over uitvaarten die plaats hebben gevonden in het verleden en die zij met ons hebben gedeeld als een beleefde herinnering hebben wij meegenomen in ons onderzoek. Dit hadden we op voorhand al wel opgenomen in ons ethisch scenario, omdat we onze onderzoeksgroep geen emotionele schade willen toebrengen in kwetsbare momenten zoals deze. Ervaringen van nabestaanden over de uitvaart van de overleden dierbare hebben we, met toestemming en consent van de nabestaanden, wel kunnen bespreken op een moment waarin een deel van de rouwverwerking plaats heeft gevonden.

Naast dat de nabestaanden hun ervaringen deelden over de uitvaartrituelen uit het verleden, hebben zij ook hun ervaringen gedeeld over het leven en de identiteit van de overleden personen. Wij hebben zelf geen vergelijking kunnen maken, of zelf niet kunnen ervaren wie de overleden personen waren voordat ze overleden. We zijn ons ervan bewust dat het beeld dat werd geschetst van de personen die in het leven van de nabestaanden zijn geweest, een interpretatie is door die nabestaande. Aan de hand van herinneringen van nabestaanden, en de aanwezig van materiaal op en rondom de graven is er voor ons een persoon gecreëerd die wij zelf nooit levend hebben kunnen ontmoeten.

Een andere limitatie van het onderzoek is de homogeniteit van onze onderzoeksgroep. Hoewel de materialiteit van de begraafplaats duidelijk laat zien dat er meerdere culturen en religies aanwezig zijn op de begraafplaats, net zoals in de samenleving. Ook de werkmannen zijn zich aan het omscholen om zo meer kennis te krijgen van de begrafenisrituelen van andere culturen. Bovendien is religie niet expliciet aan bod gekomen in ons onderzoek, terwijl godsdienst een groot aandeel heeft in hoe de dood begrepen wordt. We zijn echter in het kader van dit onderzoek niet ingegaan op de culturele of religieuze verschillen, hoewel sommige begraafplaatsen wel verbonden waren aan een specifiek geloof.

Beperking in methoden

We zijn ervan overtuigd dat de *walking interviews* hebben bijgedragen aan de inzichten van dit onderzoek, omdat we zo de ruimte hebben kunnen ervaren samen met onze informanten. Dit gaf de informanten tevens de vrijheid om ons mee te nemen naar de plekken die voor hen belangrijk waren. Een keerzijde van deze methode, is dat het een erg weersafhankelijke interviewstijl is. Notes maken is soms moeilijk als je loopt en kunnen minder volledig zijn. Daarom is het van belang om na het interview direct de jot-notes uit te werken. Dit laat natuurlijk wel zien dat ook iets niet-menselijks als het weer invloed heeft op de beleving van de ruimte.

Suggesties voor vervolgonderzoek

Tijdens ons veldwerk hebben verschillende mensen die werkzaam zijn in de uitvaartbranche ons erop gewezen dat op het gebied van identiteit en herinnering van overleden personen nieuwe ontwikkelingen zijn. Er zijn namelijk steeds meer mensen die ervoor kiezen om op het moment dat zij weten dat ze komen te overlijden, ervoor kiezen om een videoboodschap op te nemen en achter te laten voor hun nabestaanden. In die boodschap kunnen ze een beeld van henzelf schetsen op de manier dat zij herinnerd willen worden. Zoals besproken in het stuk over beperkingen in ons onderzoek betreft identiteit van de overleden persoon, zou dit een vervolgonderzoek in de toekomst beïnvloeden.

Net zoals het bijwonen van een uitvaart, zijn wij nooit aanwezig geweest bij het moment van ruimen van een graf, omdat dit nog steeds afgeschermd momenten zijn. Naarmate deze transitie verder is voortgezet is

het voor toekomstig onderzoek ook toegankelijker om bij de momenten aanwezig te zijn. Hoe het ruimten van een graf wordt ervaren als een eindigheid van de dood op de begraafplaats, vanuit het perspectief van de nabestaanden kan een interessant inzicht bieden op de betekenis van de dood. Aansluitend hieraan, zou het interessant kunnen zijn om een vervolgonderzoek te doen naar herbegravingen in Nederland. Aangezien herbegravingen voor zover wij hebben gevonden niet om religieuze redenen werden uitgevoerd, kan het interessant zijn om te kijken hoe de ritualisering van dit moment plaatsvindt.

Toekomst

Naast het creëren van deze thesis zijn we langzaamaan bezig met het opzetten van een aansluitend project, namelijk het maken van een soundscape van de begraafplaats. Geluid bleek een erg interessante manier om de begraafplaats te onderzoeken, juist omdat geluiden niet gebonden zijn aan de grenzen van de plek. Hiermee willen wij het onderwerp weer op een nieuwe, frisse en niet-academische manier benaderen. We willen vier nummers componeren elk gericht op een andere “omgeving”.

“Het leven is eindig, de dood ook” - Eva en Wies

Bibliografie

- Aucoin, Pauline. 2017. 'Toward an Anthropological Understanding of Space and Place.' In *Place, Space and Hermeneutics*, edited by Bruce B. Janz, 395-412. Cham: Springer.
- Bleyen, Jan. 2010. 'The Materialities of Absence after Stillbirth: Historical Perspectives.' In *The Matter of Death*, edited by Jenny Hockey, Carol Komaromy and Kate Woodthorpe, 69-84. London: Palgrave Macmillan.
- Bille, Mikkel, Frida Hastrup, en Tim Flohr Sørensen. 2010. 'Introduction: An Anthropology of Absence.' In: Bille, Mikkel, Frida Hastrup, Tim Flohr Sørensen. (eds) *An Anthropology of Absence*. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-5529-6_1
- Clark, Tom, Liam Foster en Alan Bryman. 2019. *How to Do Your Social Research Project Or Dissertation*. New York: Oxford University Press.
- Douglas, Marry. 1966. *Purity and Danger: an analysis of concepts of pollution and taboo*. London and New York: Routledge & Keagan Paul.
- Francis, Doris, Leonie Kellaher en Georgina Neophytou. 2005. *The Secret Cemetery*. Oxford: Berg.
- Gemeente Rotterdam. 2014. 'Huishoudelijk reglement, versie 1.3, behorende bij de Verordening beheer gemeentelijke begraafplaatsen en crematorium 2014'. <https://www.rotterdam.nl/loket/documentenkcc/HuishoudelijkReglementBegraafplaatsenenCrematorium.pdf>.
- Goffman, Erving, en P. Nijhoff. 1982. *De Dramaturgie Van Het Dagelijks Leven: Schijn En Werkelijkheid in Sociale Interacties*. Utrecht: Bijleveld.
- Hallam, Elizabeth, en Jennifer Lorna Hockey. 2001. *Death, Memory, and Material Culture*. Oxford: Berg.
- Hockey, Jennifer Lorna, Carol Komaromy, en Kate Woodthorpe. 2010. *The Matter of Death: Space, Place and Materiality*. Basingstoke, Hampshire: Houndmills.
- Howarth, Glennys. 2000. 'Dismantling the boundaries between life and death'. In *Mortality* 5(2), 127-138. DOI: 10.1080/713685998
- Jordan, Peter, Jenna Ward, en Robert McMurray. 2019. 'Dealing with the Dead: Life As a Third-Generation Independent Funeral Director.' *Work, Employment and Society* 33 (4): 700-708.
- Kastenbaum, Robert. 2004. *On Our Way: The Final Passage through Life and Death*. Life Passages. Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Keane, Webb. 2003. Semiotics and the social analysis of material things. *Language & Communication*, 23(3-4), 409-425.
- Krmpotich, Cara, Joost Fontein, en John Harries. "The Substance of Bones: The Emotive Materiality and Affective Presence of Human Remains." *Journal of Material Culture* 15 (4): 371-84. <https://doi.org/10.1177/1359183510382965>.

- Komaromy, Carol. 2010. 'Dying spaces in dying places.' In *The Matter of Death*, edited by Jenny Hockey, Carol Komaromy en Kate Woodthorpe, 52-68. London: Palgrave Macmillan.
- Lodeizen, Hans. 1963. *Het innerlijke behang*. Nijmegen: N.V. Drukkerij G.J. Thieme.
- Margry, P J. 2008. 'Politiek rouwen in het publieke domein. Rouwmonumenten en stille tochten.' In *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, edited by Venbrux, Erik, p.101-119. Zoetermeer: Meinema.
- Madanipour, Ali. 2005. *Public and Private Spaces of the City*. London: Routledge.
- Mathijssen, Brenda. 2017. 'The ambiguity of human ashes: Exploring encounters with cremated remains in the Netherlands.' *Death Studies*, 41:1, 34-41. DOI:10.1080/07481187.2016.1257882
- Mathijssen, Brenda. 2018. 'Transforming bonds: ritualising post-mortem relationships in the Netherlands.' *Mortality* 23 (3): 215-230. DOI: 10.1080/13576275.2017.1364228.
- Mathijssen, Brenda, en Claudia Venhorst. 2019. *Funerary Practices in the Netherlands*. Funerary International. Bingley, U.K.: Emerald Publishing Limited.
- McMurray, Robert, and Jenna Ward. 2014. "Why Would You Want to Do That?": Defining Emotional Dirty Work." *Human Relations* 67 (9): 1123-43.
- Metcalf, Peter, en Richard Huntington. 1991. *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511803178.
- Peelen, Janneke & Marga Altena. 2009. Going Dutch: Individualisation, secularisation and changes in death rites, *Mortality*, 14:2, 97-101, DOI:10.1080/13576270902807508
- Pijl, Yvon van der. 2015. 'Vervolg je reis en struikel niet: antropologie van dood en taboe.' *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* 5 (3): 10-25.
- Seale, Clive. 1998. *Constructing Death: The Sociology of Dying and Bereavement*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Silverman, Helaine. 2008. 'Introduction: The space and place of death.' *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 11 (1): 1-11.
- Skår, Margrete, Helena Nordh en Grete Swensen. 2018. 'Green urban cemeteries: more than just parks.' *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability* 11 (3): 362-382. DOI: 10.1080/17549175.2018.1470104.
- Sørensen, Tim Flohr. (2010). 'A Saturated Void: Anticipating and Preparing Presence in Contemporary Danish Cemetery Culture.' In: Bille, Hastrup, en Sørensen (eds) *An Anthropology of Absence*. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-5529-6_7.
- Rugg, Julie. 2000. 'Defining the place of burial: What makes a cemetery a cemetery?' *Mortality* (5) 3: 259-275. DOI: 10.1080/713686011.

- Stepputat, Finn. 2014. "Governing the death: theoretical approaches". In *Governing the Dead: Sovereignty and the Politics of Dead Bodies*. Human Remains and Violence. 11-32. Manchester: Manchester Univ Press.
- Swensen, Grete en Margrete Skår. 2019. 'Urban cemeteries' potential as sites for cultural encounters.' *Mortality* 24 (3): 333-356. DOI: 10.1080/13576275.2018.1461818.
- Toon Tellegen. 2000. *Kruis en munt*. Amsterdam: Querido.
- Venbrux, Eric, Janneke Peelen en Marga Altena. 2009. Going Dutch: Individualisation, secularisation and changes in death rites. *Mortality*, 14:2, 97-101. DOI: 10.1080/13576270902807508
- Wet op de lijkbezorging* 2018 s 23, s47 <<https://wetten.overheid.nl/BWBR0005009/2018-08-01/0/informatie>> (23 juni 2021)
- Wojtkowiak, Joanna. 2012. 'I'm dead, therefore I am: The postself and notions of immortality in contemporary Dutch society'. Doctorate diss. Radboud Universiteit Nijmegen.
- Woodthorpe, Kate. 2010. 'Private Grief in Public Spaces: Interpreting Memorialisation in the Contemporary Cemetery' In *The Matter of Death*, edited by Jenny Hockey, Carol Komaromy and Kate Woodthorpe, 117-132. London: Palgrave Macmillan.
- Young, C., & Light, D. 2016. Interrogating spaces of and for the dead as 'alternative space': cemeteries, corpses and sites of Dark Tourism. *International Review of Social Research*, 6(2), 61-72.